

77

Ծախսեր

Հաճախում
 Կատարում
 ընդհանուր ազգայ

9(2)

Օ-16

Կ. Պոլս
 1905

2012

2012

2004

2 012

9(2)
8-14

113

9(2)
Ծ-16

Մ. Գ. ԾԱԼԵԱՆ

ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ԴԱՍԸՆԹԱՅԻ

Ա. ՏԱՐԻ

ՀԱՄԱՌՈՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԶԳԱՅ

(ԵԿԵԼ)

ՄԱՍՆ Ա.

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՀԻՆ ԱԶԳԵՐ

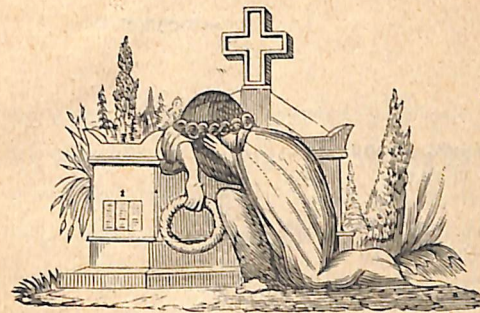
ԿՐԹԱԿԱՆ ԾՐԱԳՐԻՆ ՀԱՄԱԶԱՅՆ ՊԱՏՐԱՍՏՈՒՄԸ

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ Յ. ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

1905

ԱՅՍ ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆԸ ԿԸ ՆՈՒԻՐԵՄ

ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

ԾԱԼԵԱՆ Մ. ԳՐԻԳՈՐ ԱՂԱՅԻ

ԻՄ ՍԻՐԵԼԻ ՀՕՐՍ

ՈՐ ԱՊՐԵՑԱԻ

(1819-1865)

Բարի, գործունեայ և օգտակար Հայ մը

Մ. Գ. Ծ.

ՏՊԱՐԱՆ, ՎԵՄԱԳՐԱՏՈՒՆ, ԿԱԶՄԱՏՈՒՆ ԵՒ ԹՂԹԱՎԱՃԱՌԱՆՈՑ

Յ. ՄԱՏԹԷՈՍԵԱՆ

Թիւ 27, Ֆինանսներու եօգուելու, Կ. Պոլիս

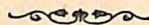
26031-580

معارف عمومیہ نظارت جلیہ سنک ۲۱ جاذی الاول ۱۳۲۳ و ۱۱ تموز
۱۳۲۱ تاریخلی و ۲۲۰ نومرولی رخصتنامه سیله طبع اولنشد

32436-Ա. Է.

ՎԱՆԵՐԱԳԻՐ ՈՒՍՈՒՄՆ. ԽՈՐՀՐԴՈՅ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵԴՐՈՆԱԿԱՆ ՎԱՐՁՈՒԹԵԱՆ

ՊԱՏՐԻԱՐԻԱՐԱՆ ՀԱՅՈՑ
ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ
ԱԶԳ. ԿԵԴՐ. ՎԱՐՁՈՒԹԵԱՆ

ԹԻՒ 213

Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան Ուսումնական Խորհուրդն քննութեան առնելով (Պատմութիւն Ընդհանուր Ազգաց) անուն դասագիրքն, պատրաստեալ ի Մեծապատիւ Մինաս էֆ. Ծալեանէ, գտաւ զայն օգտակար ի պէտս Հայ ուսանողաց, ուստի և այսու պաշտօնագրով կ'արտօնէ և կը յանձնարարէ յիշեալ դասագրքին յԱզգային Տարրական նախակրթարանս գործածութիւնը:

Ազգային Կեդրոնական Վարչութեան
Ուսումնական Խորհրդոյ

ԱՏԵՆԱԴՊԻՐ

ԱՏԵՆԱՊԵՏ

ՊՕՂՈՍ Գ. ԲԵՐԷՍԵՃԵԱՆ ՏԲԹ. Վ. Յ. ԹՈՐՈՒՄԵԱՆ

30 Դեկտ. 1897

Կ. Պոլիս

ԿՆԻՔ

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

(Ա. ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ)

Թերեւս չկայ ուսում մը որ պատմութեան չափ գործածէ մարդկային մտքին կարողութիւնները, իր հրապուրիչ եւ հրահանգիչ դէպքերով ուսանողին երեւակայութիւնը, յիշողութիւնը եւ դատողութիւնը զարգացնելով:

Պատմութիւնը՝ կեանքի փորձառութիւնը կը սորվեցնէ. արդարեւ ի՞նչ է պատմութիւնը, եթէ ոչ անցեալ դարերու մարդկային փորձառութեան յիշատակարանը:

Պատմութիւնը, ինչպէս դիտած է Մօսթէներ, լաւագոյն դարերու մեծ ոգիներու հետ հաղորդակցութիւնն է: Ուրեմն հետեւցնենք թէ այս ուսումը որ ուսանողը բարի, մեծ մտքերու հետ հաղորդակցութեան մէջ կը դնէ, յոյժ կարեւոր օժանդակ մ'է նաեւ ուսուցչին ձեռք՝ բարոյական մարդը կազմելու:

* * *

Երբ ի նկատ կ'առնեմ պատմութեան բազմապիսի օգուտները, չեմ կրնար զսպել զարմանքս թէ՛ ինչո՞ւ համար մեր վարժարաններուն մէջ դեռ տրուած չէ այս ուսման՝ այն կարեւորութիւնը որուն արժանի է:

Եթէ կ'ընդունինք, թէ այս ուսման դասախօսութիւնը մեծ բաժին ունի դաստիարակութեան մէջ, մարդկելով ուսանողին մտաւորական կարողութիւնները, զար-

գացնելով անոր բարոյական ըմբռնումները անհատական
եւ ընկերական պարտականութեանց մասին եւ տալով
ուղիղ տեսութիւններ կեանքի վրայ , պէտք է որ անոր՝
աւելի ժամանակ յատկացնենք մեր վարժարաններուն մէջ,
ձեռնարկենք փոփոխութիւն մտցնելու դասախօսութեան
նիւթին եւ մեթոտին մէջ :

* * *

Այս դասագիրքը պատրաստելու համար՝ մէկ հեղի-
նակի դիմած չեմ , զանազան հեղինակներէ քաղած եմ
ծանօթութիւններ որոնք կարեւոր էին գործս աւելի օգ-
տակար ընծայելու : Զանց ըրած եմ առասպելախառն
դէպքեր , անկարեւոր մանրամասնութիւններ որոնք ա-
շակերտին լոկ յիշողութիւնը ծանրաբեռնելու կը ծառա-
յեն : Ուրեք ուրեք դրած եմ քանի մը անվաւեր պատ-
մութիւններ սա պատճառով որ անոնց մասին յաճախ
ակնարկութիւններ եղած են դասական մատենագրու-
թեան մէջ :

Կարեւոր դէպքեր եւ դէմքեր ներկայացուած են
ամփոփ ձեւով , իւրաքանչիւրը մշակուած է իրեւ ու-
րոյն նիւթ մը . զոր օրինակ Մարական պատերազմի
դասին մէջ , նկարագրուած են Դարեհի եւ Քսերքսեսի
արշաւանքները եւ ապա կարգ մը միջանկեալ դէպքերու
վրայէն՝ մէկ ոտմամբ՝ անցած եմ Կիմոնի դաշնադրու-
թեան : Այս մեթոտը շատ լաւ կը պահէ նիւթին միու-
թիւնը , ուսանողը դիւրութեամբ կ'ըմբռնէ դէպքի մը
սկիզբը , ընթացքը եւ վախճանը :

Իւրաքանչիւր շրջանէ վերջ ամփոփումներ դրուած
են . նախ՝ առանձին մշակուած դասերը իրարու կցելու
եւ երկրորդ՝ ուսանողին պատեհութիւն տալու համար
որ անդրադառնայ իր կարդացածին վրայ :

Զերմ փափաքս եղած է եւ է մշակել պատմ. ճիւղը ,
հետ զհետէ ի լոյս ընծայելով երկեր այս ճիւղին վերա-
բերեալ : Երանի՜ թէ կարենամ այս կերպով փոքրիկ ծա-
ռայութիւն մը մատուցանել մեր ուսանող մանկութեան :

15 Մայիս 1899

Իսկիւտար

Ս. Գ. ՄԱԼԵԱՆ

 Քանի մը թեւադրութիւններ դասագրքին գոր-
ծածութեան համար :

Ա. Իւրաքանչիւր դասէ վերջ՝ ուսանողին ամփո-
փել տալ իր դասը : Այս ամփոփման մէջ դասին միայն
էական մասերը առնել , զանց ընելով երկրորդական
պարագաներ :

Բ. Մշակել խնամով այն բառերը որոնց աշակերտը
առաջին անգամ կը պատահի : Դիտուած է որ ուսանողը
յաճախ շատ անորոշ գաղափար ունի բառերու իմաստի
մասին , վասն զի բառերը լոկ խուսափուկ տպաւորու-
թիւն թողած են անոնց մտքին վրայ : Հարկ է քառերը
սահմանել տալ , անոնց իմաստին քաջ թափանցել տա-
լու համար :

Գ. Պատմ. ընթերցումներ ընել դասախօսութեան
միջոցին . ուսանողները յստակ գաղափար չեն կրնար

ունենալ, եթէ, զորօր. Աննիբաղի արշաւանաց ատեն շատանանք միայն ըսելով « Կարքեդոնացի զօրապետը՝ դժուարութեամբ՝ անցաւ Ալպեաններէն », այլ պէտք է որ կարդանք գրական կտոր մը ուր բացատրուած ըլլան այդ անցքին դժուարութիւնները, նկարագրելով սառեցուցիչ ցուրտը, ձիւնը, մռնչող փոթորիկները եւլն

Դ. Պատրաստել տալ ուսանողին՝ գրութիւն մը ազգի մը պատմութեան այն շրջանին վրայ զոր դեռ նոր աւարտած է: Թո՛ղ աշակերտը պարզ լեզուով իր տպաւորութիւնները գրէ այդ շրջանին վրայ, ի վեր հանելով ժամանակի ողին. այս վարժութեանց կրնան օգտակար ըլլալ խմբագրութեան նիւթերը եւ անկոփումները զորս դրած եմ իւրաքանչիւր ազգի պատմութեան վերջը:

Ե. Աշխարհացոյց քարտէսը նկատել իբրեւ անբաժան օժանդակ պատմութեան: Ուսանողները քաջ կ'ըմբռնեն, զորօր. Ալեքսանդրի արշաւանքը, երբ անոր հետեւին քայլ առ քայլ աշխարհացոյց քարտէսին վրայ:

Արեւելեան Հին Ազգեր

Մ Ա Ս Ն Ա.

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

1. Մարդիկ կը տարբերին իրարմէ հասակով, գոյնով, լեզուով, իմացականութեամբ եւ բարքով. այս տարբերութեան պատճառներ նկատուած են հող, կլիմայ, սնունդ, աշխարհագրական դիրք, եւայլն: Երկրի մը բնակիչները՝ որոնք իրարու կը նմանին ընդհ. դիմագիծերու մէջ, կը կազմեն ցեղեր. մարդկային գլխաւոր չորս ցեղերն են՝ Ա. Սպիտակ կամ Կովկասեան
 Բ. Դեղին կամ Մոնղոլեան
 Գ. Սեւ կամ Ափրիկեան
 Դ. Կարմիր կամ Ամերիկեան

Վերջին երկու ցեղերը պատմութիւն չունին. Դեղին ցեղը՝ որուն ծանօթ ներկայացուցիչներն են Չինք, Ճաբոնք եւ Թաթարք՝ ունեցաւ պատմութիւն եւ քաղաքակրթութիւն մը որ կայուն հանգամանք ունէր: Սպիտակ ցեղը, ընդհակառակն, մեծ դեր ունեցաւ

1. Տուեք մարդկային գլխ. չորս ցեղերը եւ անոնց նկարագիրը:

պատմութեան մէջ, հզօրապէս ազդելով քաղաքակրթութեան ընդհ. ընթացքին վրայ:

2. Գիտուններ հիմնուելով լեզուագիտական սկզբունքի վրայ՝ Կովկասեան ցեղը կը բաժնեն երեք ընտանիքներու — Ա. Արիական կամ Հնդեւոպական, Բ. Սեմական և Գ. Քամեան: Արիական ճիւղը կը բովանդակէ Հնդիկները՝ որոնք կրօնական և իմաստասիրական մեծ գաղափարներ ունեցան, Յոյները՝ որոնք ամէնէն աւելի գիտութեանց ու արուեստից մշակողներն եղան, Պարսիկներն ու Հռոմէացիները որոնք հնութեան ամէնէն մեծ կայսրութիւնները հիմնեցին. ասոնցմէ զատ այս ընտանիքին կը վերաբերին Հայերը և Եւրոպիոյ գրեթէ բոլոր ազգերը: Սեմական ընտանիքը կը պարուհանակէ այն ազգերը որոնք կը բնակէին Սիւրիա, Արաբիա և Տիգրիս-Եփրատի հովիտը. ասոնք էին՝ Արաբացիք, Եբրայեցիք, Փիւնիկեցիք և Ասորեստանցիք: Քամեան ճիւղին միակ նշանաւոր ներկայացուցիչն է հին Եգիպտական ազգը: Հին Քաղդէացիք եւս հաւանօրէն այս ընտանիքին կը վերաբերէին:

3. Քամեանք — Եգիպտացիք եւ Քաղդէացիք — զարգացան և մշակեցին փառաւոր քաղաքակրթութիւն մը, որ այս ազգերուն բնակած երկրին սահմաններուն մէջ մնաց պարփակուած: Սեմականաց փառքը պէտք է փնտուել մասնաւորապէս իրենց կրօնական զարգացման մէջ, վասն զի Միաստուածութիւն դաւանող երեք, այսինքն Հրէական, Քրիստոնէական և Մահմետական կրօնքները ասոնց մէջ ծագում առին. իսկ արիականք քաղաքական, գիտական, արուեստական և զրական մեծ յառաջդիմութիւններ ըրին:

2. Կովկասեան ցեղին երեք ընտանիքները: 3. Քաղաքացիական և քաղաքական ցեղին երեք ճիւղերը:

4. Չենք կրնար վստահութեամբ ըսել, թէ հին ժողովուրդներու վրայ լոյր պատմութեանը՝ քերականի աւանդութեան մեղի հասած՝ պատմական ստուգութիւն տւին. այն ամէն զրոյցները՝ որոնք վաւերական աղբիւրներէ զուրկ են, աւանդակալ կը կոչուին: Շնորհիւ ցեղաբանութեան. հնախօսութեան և լեզուաբանութեան՝ հնախապատմական ժողովուրդներու վրայ այսօր շատ բաներ ծանօթ են մեզի: Այսպէս գիտենք որ Հնդեւոպական ժողովուրդներուն նախահայրերը շատ կանուխ, երբեմն ի միասին կը բնակէին և ունէին հասարակաց լեզու մը, քանի որ Արիական լեզուներու մէջ, ինչպէս կը տեսնուի վարը, շատ բառեր նման են ձեւով և իմաստով:

Հայ. Սամսէիս. Պարսկ. Յուհար. Լուսիմ. Գերման. Հայեր (*) Բիւրբի Բատար Բաղեր Բատէր Փաղէր:

Դարձեալ՝ կը պաշտէին բնական զօրութիւնները, քնչպէս Արեւը, Արշալոյս, Կրակ, Ծով և Ամպ: Խաչնարած էին և երկրագործ, իրենք մտցուցին ոչխարը և ձին Եւրոպա: Կարել և մանիլ՝ կանանց զբաղումներ էին. հայրը՝ տան քահանան և բացարձակ տէրն էր, ևայլն: Գիտունք քննելով հնախապատմական քննութեան, յաջողած են նոյն իսկ ճշգիւ զարգացման այն չորս շրջանները որոնցմէ անցած է նախնական մարդը. այս հնախապատմական չորս շրջաններն են.

Ա. Քարի դար, ուր մարդիկ իրենց նախնական վիճակին մէջ քարը գործածեցին իբրեւ զէնք և գործիք:

(*) Չայնաշիման օրէնքով ք (աւելի ճշգրիտ փ) ձայնը հի և ռը յի փոխուած է հայերէնի մէջ. բատար = հայր: Նոյնը կը տեսնուի նաև մայրին մէջ, մատար = մայր:

4. Ինչ է աւանդակալ. բոլեցք պատմութեան օժանդակ գիտութիւններ. տուէք հնախապատմական չորս շրջանները:

Բ. Յղկեալ քարի դար, ուր գործիքը թէեւ դարձեալ քար է, բայց յղկեալ է, կարեւոր քայլ մը՝ դէպի յառաջդիմութիւն:

Գ. Պղնձի դար, երբ այլ և այլ մետաղներէ, ընդհանրապէս պղնձի և անագի բաղադրութեամբ գործիք և զէնք չի նուեցան:

Դ. Երկաթի դար, մարգիկ՝ երկաթի դործածութեամբ՝ կը թեւակոխեն զարգացման շրջանի մը մէջ որ խառնուած է պաքսական ժամանակաց հետ:

Ե. Պատմութիւնը նախնական վիճակէ բարձրացող և քաղաքական հասարակութիւն կազմող ազգերու կեանքին յիշատակարանն է, կը բաժնուի չորս մասերու. Հին, Միջին, Նոր և Ժամանակակից:

Հին պատմութիւնը կը սկսի ամենահին ժամանակներէ և կը հասնի մինչև Արեւմտեան Հռոմէական պետութեան անկումը (476 Յ. Ք.):

Միջին պատմութիւնը՝ Արեւմտեան Հռոմէական Պետութեան անկումէն մինչև 15^{րդ} դարու վախճանը:

Նոր պատմութիւնը՝ 15^{րդ} դարու վախճանէն մինչև 18^{րդ} դարու վերջերը:

Ժամանակակից պատմութիւնը կը հասնի մինչև մեր օրերը:

Ընդհ. աղգաց պատմութեան այս դասագիրքը պիտի բովանդակէ, Ա. Մաս՝ Արեւելեան հին ազգեր

- Բ. » Հին Յոյնք
- Գ. » Հին Հռոմէացիք
- Դ. » Միջին դար
- Ե. » Նոր դար
- Զ. » Ժամանակակից պատմութիւն

Պ Ա Տ Կ Ե Ր

Մ Ա Ր Դ Կ Ա Յ Ի Ն Յ Ե Ղ Ե Ր ՈՒ

Քամեան գլխաւոր ընտանիքը	{	Եղիպտացիք
		Քաղդէացիք
Սեմական գլխաւոր ընտանիքը	{	Եբրայեցիք
		Փինիկեցիք
		Ասորեստանցիք
		Արաբացիք
Սպիտակ կամ կովկասեան ցեղ	{	Հնդիկք
		Մարբ
		Պարսիկք
		Հայք
		Յոյնք
		Հատինք
Արիական կամ Հնդեւրոպական գլխ. ընտանիքը	{	Գերմանացիք
		Կեղտք
Դեղին կամ Տուրանեան ցեղ	{	Սլաւք
Սև կամ Ափրիկեան ցեղ	{	Զինք, Ճարոնք, Թաթարք, Մոնկոլք, Թուրքք, Մանաք կամ Հունգարացիք:
Կարմիր կամ Ամերիկեան ցեղ	{	Կեղրոնական և Հարաւային Ափրիկէի ցե- ղերը:
		Ամերիկեան Հնդիկք:

Ե Գ Ի Պ Տ Ա Յ Ի Ք

Ն Ա Խ Ա Գ Ի Տ Ե Լ Ի Ք

1. Եգիպտոս՝ Լիբիական և Արաբական ապառաժներուն մէջտեղ սեղմուած արգաւանդ դօտի մ'է, որ կը տարածուի հարաւէն դէպի հիւսիս 240 միլոն երկայնութեամբ և հազիւ 10 միլոն լայնութեամբ: Այս երկայն հովտին աջ ու ձախ կողմերը կը տարածուի անբեր, ամալի անապատը որուն կիզիչ աւազները, մրրկի ժամանակ, ամբողջ կարաւաններ կը ծածկեն: Եգիպտոս երեք մասերու կը բաժնուէր. Ա. Վերին-Եգիպտոս կամ Թեբայիդ, Բ. Միջին-Եգիպտոս և Գ. Ստորին-Եգիպտոս կամ Տելդա: Զմեռը առատօրէն կ'անձրեւէ Ստորին-Եգիպտոսի մէջ, բայց քիչ անգամ՝ Վերին-Եգիպտոսի մէջ: Կլիմային չորութիւնը կը բացատրէ թէ՛ ինչպէս անեղծ մնացած են ա'յնքան բազմաթիւ նկարներ ու քանդակներ հազարաւոր տարիներու մէջ:

2. Նեղոս գետը՝ Սիէնի սահանքէն (Վերին-Եգիպտոսի սահմանագլուխ) կը մտնէ Եգիպտոս, կը հասնի մինչեւ Տելդա, ուր Ռոզեդդա և Տաւիեդդա կոչուած գլխաւոր երկու ճիւղերուն բաժնուելով՝ կը թափի Միջերկրական: Ամէն տարի, Յունիսէ վերջ, Եթովպիոյ լեռներուն վրայ տեղացող անձրեւներէն կը սկսի տակաւ բարձրանալ 7էն մինչեւ 10 մէթր, ողողելով ամ-

1. Նկարագրեցեք Եգիպտոսը: 2. Խօսեցեք Նեղոս գետին վրայ:

բողջ հովիտը, ուր իբրեւ ծովու մէջ, երեք ամիս, բարձրադիր քաղաքներ և գիւղեր կղզեակներու նման կ'երեւին: Գետը Դեկտեմբեր ամսուան մէջ իր տեղը քաշուած է արդէն, գետնին վրայ պարարտ կաւ մը թողելով: Սովորաբար այս կակուղ մակերեսը թեթեւ մը կ'արօրուի, և տեղ տեղ այս ալ զանց կ'առնուի և միայն ցորենը կը ցանուի, յետոյ ոչխարներու և այծերու կոխոտել կը տրուի: Քանի մը չարաթ վերջ՝ ամբողջ երկիրը դաւարիքով կը ծածկուի: Գետին 7 մէթրէն պակաս և 8էն աւելի բարձրանալը նպաստաւոր չէր հունձքին: Ուստի այս վնասներուն առջեւ առնելու համար Մերիսեան լիճը փորուած էր որ ջրանցքով մը Նեղոսի հետ կապուած էր. եթէ ողողումը անբաւական լինէր, ինչպէս առաջին պարագային մէջ, լճին ջուրերը դէպի հովիտը կը վազցնէին, երկրորդ պարագային՝ գետին ջուրերը լիճը կը լեցնէին: Եգիպտացիք կը կարծէին թէ՛ գետին յորդումը յառաջ կուգար Իսիսին արցունքներէն: Նեղոսի իբրեւ աստուծոյ պաշտօն կը մատուցանէին երախտագիտութեամբ:

3. Եգիպտոս Նեղոսի պարզեքը կոչուած է. և ըստուգիւ՝ առանց անոր անապատ մը պիտի ըլլար, մինչդեռ Նեղոսի տարեկան ողողումներուն շնորհիւ՝ ճշմարիտ ովասիս մ'է դարձած անապատին մէջտեղ: Եգիպտոս հնութեան շտեմարանն էր: Յակոբ նահապետ իր զաւակները հոն ղրկեց սովի ժամանակ ցորեն բերելու: Մնունդը առատ և աժան էր և ուստի բնական հետեւանքով՝ Եգիպտոս չափ բազմամարդ էր. Հերոդոտոս (Ե. դար Ն. Ք.), Դիոդորոս Սիկիլիացի (Ա. դար) Եգիպ-

3. Եգիպտոսի քաղաքները և իրենց պատմութիւնը:

տոս այցելելով՝ կը վկայեն անոր բազմամարդութեան . հոն՝ 20,000 մարդարնակ քաղաքներ կային :

4. Եգիպտոս հնագոյն քաղաքակրթութեան որ-
րանը եղած է և այս՝ բնական պատճառով : Ընկերա-
կան վիճակի մէջ յառաջանալու համար հարկ է որ մար-
դիկ իրենց սպառածէն աւելի արտադրեն և բան մը
խնայեն . ուրիշ բառով՝ հարստութիւնը — խնայողու-
թեան արդիւնք — անհրաժեշտ պայման է քաղաքակր-
թութեան նախնական աստիճանի մէջ . հարստութիւնն
ալ , ինչպէս յայտնի է , երկու պայմաններէ կախում
ունի . ասոնք են Ա. Հողին նպաստաւոր արամագրու-
թիւնը և Բ. Մարդկային աշխատութեան կանոնաւորու-
թիւնը . արդ՝ Եգիպտոսի մէջ երկու պայմաններն ալ կա-
տարեալ էին . այս կերպով կը բացատրուի , թէ ինչպէս
Եգիպտոսի հետ Գանգէսի հովիտը Հին-Աշխարհի մէջ և
Բերու ու Մեքսիքա Նոր-Աշխարհի մէջ հնագոյն քա-
ղաքակրթութեանց որբաններ եղան :

5. Եգիպտոսի պատմութիւնը շատ հին է : Գիտ-
նականք ընդհանրապէս կ'ընդունին , թէ Քրիստոսէ 3000
տարի առաջ քաղաքակրթեալ երկիր մ'էր Եգիպտոս : Իր
պատմութեան հին աղբիւրներն էին Հերոդոտոս (Ե. դար
Ն. Ք.), Մանեթոն՝ Եգիպտացի քուրմը (Գ. դար Ն. Ք.),
Ստրաբոն և Դիոդորոս Սիկիլիացի (Ա. դար) : Մեհենա-
դրոյմ կոչուած նշանագրերով գրուած Եգիպտական ար-
ձանագրութիւնները որոնց ընթերցումը յաջողութեամբ
կատարուեցաւ մեր օրերուն մէջ , մեծ լոյս փոխեցին
Եգիպտոսի հին պատմութեան վրայ :

4. Բացատրեցէք թէ ինչո՞ւ Եգիպտոս հնագոյն քաղաքակրթու-
թեան մը որբան եղաւ : 5. Եգիպտոսի հին աղբիւրները :

6. Մեհենադրոյմ նշանագրերուն գաղտնիքը պար-
զուեցաւ հետեւեալ պարագաներու տակ : Ասկէ դար մը
առաջ՝ Նեղոսի Ռոզէդդա գետաբերանին մօտ 3 ոտնա-

Մեմֆոնի հին արձանի Թերեի մէջ
(47 ոտք բարձր)

չափ երկար քար մը գտնուեցաւ , որուն վրայ երեք
տարբեր նշանագրերով արձանագրութիւն մը կար : Առա-
ջին տողը Մեհենադրոյմ , երկրորդը՝ Ռամկական նշա-
նագրերով և երրորդը՝ Յունարեւն գրուած էր : Յունա-
րէն տողին շնորհիւ գիտնականք երկար և տաժանելի

6. Մեհենադրոյմ նշանագրերուն գիտար :

աշխատութենէ լերջ՝ յաջողեցան երկրորդ տողը կարգալ բայց առաջին տողին գաղտնիքը լուծելու փառքը Շանբուրի Պրանսացի գիտնականին վերապահեալ էր : Այժմ՝ բազմաթիւ Եգիպտաբանք Եգիպտոսի պատմութեամբ կը զբաղին քննելով , պրպտելով , կարդալով ամէն բան որ Եգիպտական է :

ԵԳԻՊՏԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ԵՐԵՔ ՇՐՋԱՆՆԵՐԸ

1. Եգիպտական պատմութեան սկիզբը անծանօթ է մեզի . ըստ Մանեթոսի 26 հարստութիւններ իշխած են Ա. հարստութենէն մինչև Պարսկական տիրապետութեան թուականը (525 Ն. Ք.) : Այս հարստութեանց պատմութիւնը կրնայ բաժնուիլ երեք շրջաններու .

Ա. Հին կայսրութիւն (3000?—2080 Ն. Ք.)

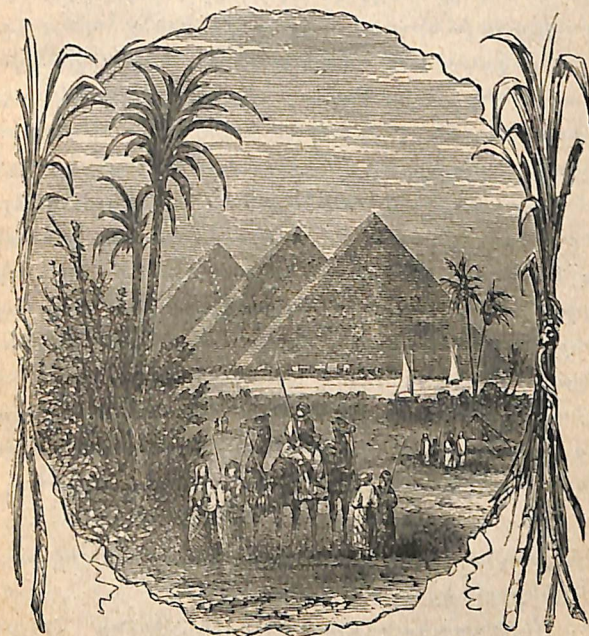
Բ. Հիւքսոսեան իշխանութիւն (2080—1527 Ն. Ք.)

Գ. Նոր կայսրութիւն (1527—525 Ն. Ք.)

2. Առաջին հարստութեան առաջին իշխանը կը համարուի Մենէս որ կ'աւանդուի , թէ Մեմփիս քաղաքը հիմնեց և կարգ ու կանոն հաստատեց երկրին մէջ : Դ. հարստութիւնը ամէնէն նշանաւորն եղաւ , բուրգերը ասոր իշխանութեան ժամանակ շինուեցան : Սուրիս կամ Շուֆու իշխանը , ըստ Յունաց Քէոպս , ամէնէն մեծ բուրգը շինել տուաւ , իսկ Շաֆրա (Քիրբէն) և Մենկերա (Միկերին)՝ միւս երկուքը : Եգիպտոս կեդրոնացեալ կառավարութիւն մ'էր , մայրաքաղաք ունենալով Մեմփիս Ստորին-Եգիպտոսի մէջ : 3. Հարստութենէն յետոյ որուն վերջին ինքնակալը եղաւ Նիտոկրիս թագուհին ,

1. Տուք Եգիպտական պատմութեան երեք շրջանները : 2. Խօսեցեք Ա. շրջանին վրայ :

երկրը բաժնուեցաւ քանի մը փոքրիկ իշխանութիւններու . Մեմփիս կորանցուց իր կարեւորութիւնը և իր փառքը անցաւ Թեբէի , որուն թագաւորներէն Ամենիմհատ Գ.ի և Օսորտազէն Գ.ի օրով Եգիպտոս փառաւոր , ծաղկեալ վիճակ մ'ունեցաւ . յիշատակելի են մասնաւորապէս վիճափոր գերեզմանները որոնց պա-

Բուրգեր

տերուն վրայ շինուած գեղեցիկ նկարները և քանդակները ժամանակին բարքերը և կեանքը կը պատկերացնեն : Այս հարստութենէն վերջ՝ երկրը իր իշխանութեան բաժանմամբ՝ տկարացաւ և ընկճուեցաւ օտար թշնամիէ մը (2080) :

3. Արաբացի կամ Միւրիացի թափառիկ ժողովուրդ մը յանկարծ արեւելեան եգիպտոս մտնելով՝ տիրեց երկրին և հաստատուեցաւ Ստորին և Միջին եգիպտոսի մէջ : Ասոնք Հիւֆտս—հովիւ-թագաւորներ—կոչուեցան, որովհետեւ իրենց հետ բաղմաթիւ արջառնիւր բերած էին : Այս արշաւանքը արդեւք եղաւ եգիպտոսի զարգացման : Ձնչեցին եգիպտական յիշակերտներ, բայց իրենք ալ աստիճանաբար ձգելով իրենց վայրագութիւնը, ընդունեցան եգիպտական քաղաքակրթութիւնը : Բնիկ իշխանները՝ որոնք Վերին-եգիպտոս ապաստանած էին, յաջողեցան երկար պատերազմներէ վերջ՝ արտաքսել Հիւքսոսները եգիպտոսէն : Արաւհամ եգիպտոս այցելեց այս հովիւ-թագաւորներուն իշխանութեան միջոցին, նմանապէս անոնց ժամանակ Յակոբ և իր որդիք հոն հաստատուեցան : Երբ Հիւքսոսները արտաքսուեցան, Իսրայելացիք՝ եգիպտացոց գերիները եղան մինչեւ որ Մովսէսի առաջնորդութեամբ մեկնեցան երկրէն :

Հիւքսոսները լաւ ընդունելութիւն ըրին Իսրայելացոց, որովհետեւ նախ՝ միեւնոյն հովուական կենցաղը ունէին, երկրորդ՝ իբրեւ Սեմական ժողովուրդներ ցեղակից էին :

Հիւքսոսներուն արշաւանքը երկու կարեւոր հետեւանքներ ունեցաւ .

Ա. եգիպտական քաղաքակրթութիւնը՝ Հիւքսոսներուն միջոցաւ՝ հաղորդուեցաւ Փիւնիկեցոց որոնք իրենց կարգին տարածեցին զայն Միջերկրականի եզերքը բնակող ազգերուն :

Բ. Հիւքսոսները իրենց քաղաքական զօրաւոր

3. Խօսեցէք Բ. շրջանին վրայ :

կազմակերպութեամբ սորվեցուցին եգիպտացոց ունենալ զօրաւոր, կեդրոնացեալ կառավարութիւն մը :

Գ. Հիւքսոսներէ ետքը՝ եգիպտոս կառավարուեցաւ Թերացի իշխաններու ձեռքով : Նոր կայսրութեան մայրաքաղաքն էր Թերէ : Եգիպտոսի ամենէն փառաւոր շրջանը ԺԸ. և ԺԹ. հարստութեանց ժամանակն է (1525-1200 Ն. Ք.) :

Ծ. Ծանօթացնենք Պ. շրջանի նշանաւոր իշխանները :

Ամովսիս (կամ Ահմէս), նոր կայսրութեան հիմնադիրը, իրմով սկսաւ ԺԸ. Հարստութիւնը. Հիւքսոսները վանելէ վերջ՝ որոշեց նուաճել Սիւրիոյ և Միջագետքի ցեղերը որ ա՛լ երկրին վրայ չկրնան յարձակիլ . այս քաղաքականութեան հետեւեցան իր յաջորդներն ալ : Ծարտարապետութիւն և ուսմունք ծաղկեցան իր օրով : Հաւանական է որ Ս. Գիրքը ասոր համար կ'ըսէ . «Ոչ ճանաչէր գծովսէփ» (*) :

Թուղմէս Պ. եգիպտոսի Աղեքսանդրը կոչուած . մեծ աշխարհակալ մը եղաւ . չինեց զօրաւոր բերդ մը Քարքամիսի մէջ Եփրատի վրայ, տիրեց Նինուէի և Բաբելոնի : Աշխարհաչէն ալ էր, չինել տուաւ փառաւոր տաճարներ, պալատներ և կոթողներ : Ինքն էր որ չինել տուաւ Քարնաքի տաճարին մեծ մասը :

Ամենոփիս Պ. իր նախորդին պէս աշխարհակալ, այլ աւելի համբաւաւոր իր փառաւոր շէնքերով, շարունակեց չինութիւնը Քարնաքի տաճարին և ինչ ինչ յաւելուածներ ըրաւ Լուքսորի պալատին վրայ, եր-

(*) Ելից Ա. 8.

4. Ո՞րն է եգիպտոսի ամենէն փառաւոր շրջանը : 5. Ծանօթացե՛ք Պ. շրջանի նշանաւոր իշխանները :

կուքն ալ միացուց ուղիով մը, որուն երկու եզերքները դրուած էին հազար սփինքաներ։ Ասոր կընծայուէի նաեւ Թեքէի երգեցիկ մեմնոն (*) կոչուած համբաւաւոր արածանը որ ամէն առտու արշալոյսը կ'ողջունէր։

Սեքի Ա. կոչուած Փտահին սիրելին, ԺԹ. հարստութեան հիմնադիր Ռամսէս Ա. ի որդին, պատերազմներ մղեց Արաբիոյ դէմ, արշաւեց Եթովպիա զոր նուաճեց. քաղեց Քետացւոց դէմ, որոնց մայրաքաղաքը Քարքամիա գրաւեց։ Շինել տուաւ Քարնաքի տաճարին սինազարդ սրահը, պատրաստել տուաւ քաղաքներու դամբարան կոչուած հովիտին մէջ վիմափոր գերեզմանները. սկսաւ նաեւ բանալ ջրանց մը կցելու համար Կարմիր ծովը Նեղոսին հետ։

Ռամսէս (Բ.) Մեծ (ըստ Յունաց Սեսոստը) (ԺԵ. դար) կոչուած Միամնոն (Ամոնի սիրելին) Սէթի Ա. ին որդին. Եթովպիա իրեն հարկատու ըրաւ, անցաւ Ասիա, ուր սոսկալի պատերազմ մը մղեց Քետացիներուն դէմ, բայց հաշտուեցաւ և մինչև իսկ Քետացի թագաւորին աղջկան հետ ամուսնացաւ. կ'ըսուի թէ՝ յառաջացաւ Արեւելքի մէջ մինչև Փանգէս և Արեւմուտքի մէջ՝ մինչև Թրակիա։ Իր փառաւոր արշաւանքէն Եգիպտոս դարձաւ անհուն աւարով և գերիներով։ Այս ժամանակ սկսաւ երկրին շինութեան աշխատիլ, հոյակապ տաճարներ, պալատներ և կոթողներ կանգնեց, նոր ջրանցքներ բանալ տուաւ, հալորդակցութիւնը դիւրացնելու և երկիրը աւելի արգասաւոր ընելու նպատակով, Ռամսէսի իշխանութենէն վերջ՝ Եգիպտոս 10 դար զանազան իշխաններու միջեւ բաժնուած՝ խառնաշփոթ վիճակ մ'ունեցաւ և հպատակեցաւ Ասորեստանցւոց, մինչև որ կո-

(*) Ամենոփիս Գ. Յունաց մէջ Ռէմնոն անունով ծանօթ էր։

րովի և ճարտիկ իշխան մը թագաւորելով՝ ջանաց երկիրը իր նախկին մեծութեան հասցնել։

Փսամեսիփոս. Իրմով սկսաւ ԻԶ. հարստութիւնը (656), օտարականաց գլխաւորաբար Յունաց առջիւ բացաւ Եգիպտոսի դռները, իր մայրաքաղաքը, Սայիա լեցուց Յոյն քաղաքացիներով, սակայն իր օտարասիրութիւնը սաստիկ դժգոհութիւն յառաջ բերաւ բնիկ զինուորական դասին ճէջ. անագին բազմութիւն մը՝ այս դժգոհներէն կազմուած՝ գաղթեց Եթովպիա։ Փսամեսիփոս բարեկարգեց պետութիւնը, քաջալերեց վաճառականութիւն և յարաբերութիւն օտարներու հետ։

Նեխաւով, Փսամեսիփոսի որդին, համբաւաւոր իշխան մ'եղաւ (617-595), տիրեց Սիւրիոյ, յաղթելով Ասորւոց և Եբրայեցւոց, բայց Բաբելոնի Նաբուգոդոնոսոր Բ. թագաւորէն յաղթուելով կորսնցուց ինչ որ գրաւած էր։ Առեւտրական յարաբերութիւնները դիւրացնելու համար ձեռնարկեց բանալ կրկին հին ջրանցը, որ աննաւարկելի եղած էր, Կարմիր ծովը (*) Նեղոսի կցել, սակայն բազմաթիւ գործաւորներու մահուան պատճառով՝ այս ձեռնարկը չարագուշակ համարուեցաւ, ուստի յառաջ չտարուեցաւ։ Կ'աւանդուի թէ՝ Փիւնիկեցի նաւորդներ՝ իր խորհրդով և ծախքով՝ Ափրիկէի չրջանն (**) ըրին երեք տարուան մէջ, սկսելով

(*) Այս խորհուրդը իրագործուեցաւ վերջին ժամանակներուն մէջ Գ. Լէսէքսի ջանքով, սա տարբերութեամբ միայն որ ֆրանսացի ճարտարագէտը Կարմիր ծովը կցեց Միջերկրականի և ոչ՝ Նեղոսի հետ։

(**) Փիւնիկեցիք փափաքելով որ իրենք միայն օգտուին իրենց ըրած գիւտէն, ծածկեցին ինչ որ իրենց ուղեւորութեան կը վերաբերէր։ Վաստէպէս արժանի է մարդկային երախտագիտութեան, որովհետեւ իր գիւտով մեծ մղում տուաւ ընդհանուր վաճառականութեան, նոր ուղի մը գտնելով։

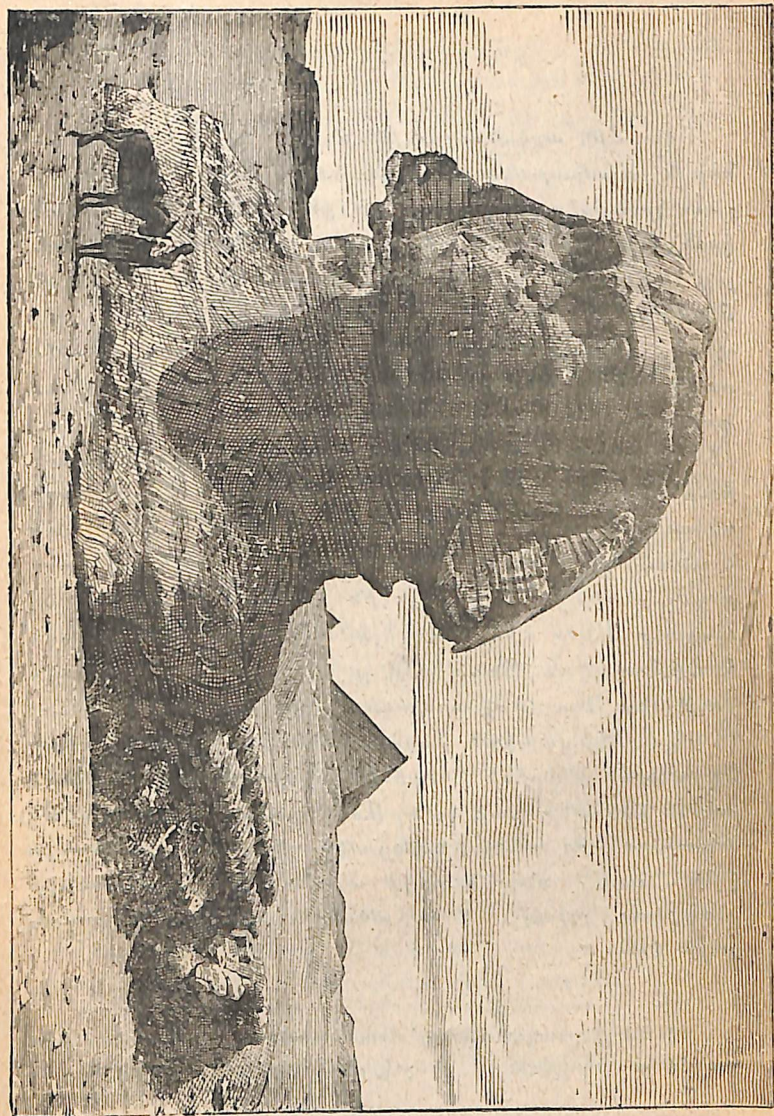
Կարմիր ծովէն . անցան Բարեյուսոյ գլուխէն և հասան
Հերակլեան կորողները , ուստի դարձան Եգիպտոս :

Ամասիս (569 - 526) Եգիպտոսի վերջին մեծ իշխանը
եղաւ . խոնարհ ծագում ունէր . իր օրով երկիրը չափ
բարգաւաճ վիճակ մ'ունէր , վաճառականութիւն և
արուեստք ծաղկեցան . կանգնել տուաւ փառաւոր
պիկնիսներ , սքանչելի տաճարներ և ուրիշ հոյակապ
շէնքեր : Այս իշխանն ալ օտարականաց մասին թոյլատու
քաղաքականութեան հետեւեցաւ : Օրէնք դրաւ որ
իւրաքանչիւր Եգիպտացի ամէն տարի պարտաւոր ըլլայ
դատարանի առջեւ հաստատելու թէ՛ պատուաւոր մի-
ջոցներով կը հայթայթէ իր ապրուստը (*) :

6. Ամասիսի որդւոյն՝ Փռամետիքոսի օրով՝ Կամ-
բիւս , Պարսից թագաւորը Եգիպտոս արշաւելով կոր-
ծանեց Եգիպտական հին և փառաւոր պետութիւնը
(525) : Յետոյ՝ Ալեքսանդր Մեծ գրաւեց երկիրը (322) և
հոն հիմնեց Ալեքսանդրիա քաղաքը : Ալեքսանդրի գո-
րավարներէն մին՝ Պտղոմէոս Եգիպտոսի մէջ հիմնեց
Պտղոմէոսեան հարստութիւնը (323 Ն. Ք.) : Եգիպտոս՝
Պտղոմէոսեանց վերջին չառաւիղին՝ Կլէոպատրա թա-
գուհւոյն օրով Հռոմէական գաւառ մ'եղաւ (30 Ն. Ք.) :

(*) Սուրն Եգիպտացիներէն փոխ առնելով այս օրէնքը՝ իր սահմա-
նադրութեան մէջ մտցուց :

6. Եգիպտոս իր անկումէն վերջ որոնց հպատակեցաւ յաջոր-
դաբար :

Պտղոմէոս

Ե Գ Ի Պ Տ Ա Կ Ա Ն Կ Ր Օ Ն Ք Ը

1. Հին արձանագրութիւններ, հոյակապ տաճարներ և դամբարաններ կը ցուցնեն, թէ Եգիպտացիք շատ կրօնասէր ժողովուրդ մ'էին: Իրենց նախնական կրօնքը բարձր խորհուրդներ կը պարունակէր, ի մէջ այլոց Հոգւոյ Անմահութիւն և Աստուածային բնութեան Միութիւն: Նուիրական գրքերը կը սորվեցնէին, թէ միակ գերագոյն էակ մը կայ « որ ստեղծած է ամէն բան », « որ սկիզբէն ի գոյ է », « միակ ճշմարիտ կենդանի Աստուածը, ինքնագոյ »:

2. Կրօնքը իր սկզբնական մաքրութեան և բարձրութեան մէջ չմնաց, վասն զի տգէտ ժողովուրդը սկսաւ տարբեր և ուրոյն աստուածներ նկատել այն նշանակները, որոնք Աստուածութեան այլեւայլ ստորագիծները կը ներկայացնէին ուսեալը զԱստուած կը պաշտէր Անոր ո՛հւէ մէկ նշանակին կամ ձեւին տակ, և Եգիպտական Պանթէոնը կը նկատէր իրբեւ ամբողջութիւնը Աստուծոյ ստորագիծներուն:

3. Եգիպտական աստուածներէն գլխաւորաբար երկուքին (Օսիրիսի և Իսիսի) պաշտամունքը ամէնէն աւելի ընդհանրացած էր: Ամէն գաւառ իր տեղական աստուածները ունէր, որոնց մէջ ընդհանրապէս երեքը իրբեւ հայր, մայր և որդի մասնաւոր պաշտամունքի առարկայ կ'ըլլային: Աստուածներու այս եռաթիւ խումբերն էին:

1 Եգիպտական կրօնքը՝ միաստուածեան: 2 Խնչպէս սկսաւ քաղմաստուածութիւնը: 3 Ժողովրդեան երրորդապաշտութիւնը:

Ապիտոսի մէջ՝

1. Օսիրիս, կը նշանակէր բազմակն, « թագաւոր-աստուածոց կ'անձնաւորէր Աստուածային Բարութիւն »:
2. Իսիս, քոյր և կին Օսիրիսի, « Մայր-Դիցունի »:
3. Հորոս, Իսիսի որդին, « Նորածագ արեւ »:

Մեմփիսի մէջ՝

1. Փտահ, հօր	} հանդամանքով:
2. Սէփիդ, մօր	
3. Իմութէս, որդւոյ	

Թեբէի մէջ՝

1. Ամմոն-Հու, « արեւ-աստուած », կ'անձնաւորէր Աստուածային Անհասութիւն:
2. Մութ, կը նշանակէր մայր, « Մեծ-Դիցունի »:
3. Քոնո, Ամմոնի և Մութի որդին, Լուսին-Աստուած:

Եգիպտագէտներուն տեղեկութեանց համեմատ վերջին երկու եռաթիւ աստուածները առաջին երեքը կը ներկայացնեն տարբեր անուններու տակ:

4. Եգիպտական կրօնքին ամէնէն ուշագրաւ երեւոյթներէն մին էր անասնապաշտութիւնը. եզ, կատու, շուն, քաջահաւ, բազէ, բզէզ և ուրիշ մի քանի կենդանիներ նուիրական կը համարուէին և մեծ խնամք ու սպաս կ'ընդունէին մեհեաններու մէջ: Ասոնց մէջ ամէնէն աւելի մեծ պաշտօն կը մատուցուէր Ապիս ցուլին որ պարտ էր ըլլալ սեւ և ունենալ սպիտակ նշան մը ճակատին վրայ: Երբ Ապիս մեռնէր, երկիրը մեծ սուգ կ'ընէր, կենդանիին մարմինը կը զմուտուէր և մեծ հանգէսով կը դրուէր Սերապիոնի մէջ, տաճար մը՝ որ

4. Եգիպտացիք՝ անասնապաշտ. Ապիս ցուլին պաշտօնը:

յատկապէս այս կենդանիներուն դամբարան ըլլալու կը ծառայէր: Երբ քուրմերը գտնէին նոր Ապիս մը, ցնծութեան ձայներով և մեծահանդէս շքեղութեամբ կը բերէին զայն իր նախորդին փառաւոր մեհեանը: Եթէ մարդ մը դիպուածով կամ դիտմամբ նուիրական կեն-

Վիմափոր տաճարի մը ճակատը
Իրսամպուլ

դանիներէն մէկը սպաննէր, մահուան կը դատապարտուէր, և կամ հազուադէպ պարագաներու մէջ, ծանր տուգանքի կ'ենթարկուէր:

Ճ. Եգիպտացիք կը հաւատային, թէ աստուած-

5. Անասնապաշտութեան հաւանական բացատրութիւնը .

ները յաճախ կը մարմնանան մասնաւոր կենդանիներու մէջ, զորօր. Փտա՜՜ բզէզին, Հորոս՜ բազէին, Օսիրիս՜ ցուլին մէջ: Եգիպտացւոց անասնապաշտութիւնը հաւանօրէն այս հաւատքէն ծնունդ առած է:

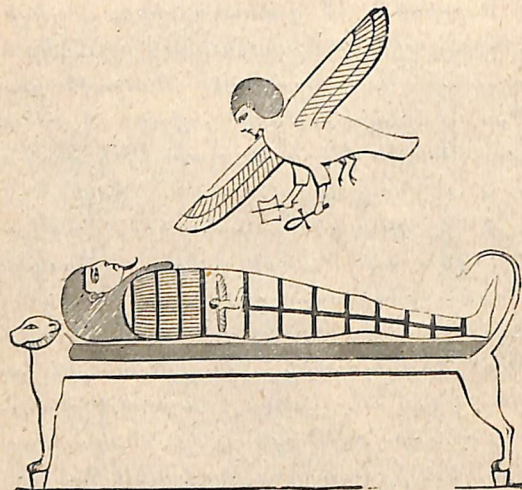
Ե. Նոյնպէս՜ կը հաւատային որ մահուանէ վերջ հոգին ստորին աշխարհ կ'իջնէ և կը դատուի ի ներկայութեան Օսիրիսի և 42 դատաւորներու: Կշիտի մը մէկ նոյսին մէջ կը գրուէր ճշմարտութեան նշանակը և միւսին մէջ՜ անօթը որ կը պարունակէր մեռնողին բարի գործերը. Թօթ, « ճշմարտութեան գպիրը » կ'արձանագրէր արդիւնքը, Օսիրիս վճիռը կուտար: Եթէ բարի գործերը աւելի կշռէին, հոգին կը վերանար միջոցին մէջ և շատ փորձերէ վերջ կը ուզէր Աստուծոյ հոլթեան մէջ: Եթէ, ընդհակառակն, բարի գործերը անբաւական լինէին, հոգին կը դատապարտուէր աւելի կամ պակաս անմաքուր կենդանիներու փորէն անցնելու. այս էր հոգեւիտութիւնը կոչուածը. իր յանցանքին համեմատ՜ երկար կամ կարճ այս չրջանը բոլորելէ յետոյ՜ կրկին մեռելոց դատաւորին (Օսիրիս) կը ներկայանար (*):

Դ. Հոգին՜ իր դարաւոր թափառումներուն միջոցին կրնար իր մարմնոյն մէջ մտնել հանգստանալու. ուրեմն

(*) Եգիպտացիք սովորութիւն ունէին մեռեալներուն գործերը քննելու, մեռելոց դասաւորները նուիրական լծին եզերքը ի նպաստ և ընդդէմ ըստաւանները լսելէ վերջ՜ կը վճռէին, թէ մեռեալը պատուաւոր Սաղման արժանի է թէ ոչ: Չարին մարմինը չէր ընդունուեր Փարաւոնին նաւակը, ուստի կամ տուն կը տարուէր և կամ կը ծաղուէր Ստիգեան ջրերուն եզերքը:

6. Մեռելոց դատաստանը. 7. Ի՞նչ է Մովսէս. մեռելոց գրքին բարոյականը:

հարկ էր որ մեռեալին մարմինը անեղծ պահելու հոգ տարուէր : Մարմինները զմռսելու արհեստը կրօնական այս գաղափարէն ծագում առաւ : Մոմիան — զմոսուած մարմինը — փայտէ կամ գածէ դադաղի մէջ փակուած՝ կը դրուէր դամբարանին մէջ, հոն կը դրուէին հոգիին սննդեան, հանգստեան և զուարճութեան վերաբերեալ

Մոմիա

առարկաներ, ինչպէս նաեւ փոքրիկ գիրք մը — Մեռելոց գիրքը — ուր բացատրուած էր թէ՛ հոգին ինչ պարտի ըսել, երբ ներկայանար Օսիրիսի դատարանին : « Խարդախութիւն չեմ գործած, այրին չեմ նեղած, ծոյլ եղած չեմ, տաճարներուն հացը խորած չեմ, ցորենի չափը այլալած չեմ, անօթիին հաց տուած եմ, ծարաւին՝ ջուր, մերկին՝ զգեստ . . . » : Եգիպտացւոց բարոյականը հոս կը տեսնուի, — յարգել ինչ որ կը վերաբերի աստուածներուն, ըլլալ անկեղծ, պարկեշտ և բարեսէր :

8. Եգիպտական կրօնքը ի սկզբան բարձր և մաքուր էր, բայց յետոյ այլալեցեալ աստուածներուն թիւը այնքան ստուարացաւ որ ըստ Պտալէի գեղեցիկ բացատրութեան « Եգիպտոսի մէջ ամէն ինչ աստուած էր բաց ի Աստուծմէ : » Անասնապաշտութիւնը՝ որ կը քաջալերուէր քրմական զօրաւոր դասէն, ժողովրդեան իմացական տկարութեան և անկման պատճառներէն մին եղաւ : Եգիպտական կրօնքը մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ Հարաւային Եւրոպոյ — Յոյն և Լատին — ազգերուն վրայ :

ԵԴԻՊՏԱՆԻ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆ

1. Եգիպտական կառավարութիւնը աստուածակետական էր : Իշխանը՝ Փարաօն կոչուած՝ կը նկատուէր Արեւ-աստուծոյ որդին, բայց քրմական դասը անոր հետ կ'իշխէր մասնաւոր օրէնքներով :

2. Եգիպտացիք երեք մեծ դասերու բաժնուած էին : ասոնք էին քուրմերը, զինուորները և խոնարհագոյն կարգերը : Այժմ հասկցուած է որ դասերու այս բաժանումը ճշդիւ չէր համապատասխաներ այն դասակարգի դրութեան որուն համեմատ, ինչպէս Հնդկներուն մէջ, « ամէն անհատ ի ծնէ իրեն վիճակուած բաժին մը կ'ունենայ », որովհետեւ յիշատակարաններէն կը տեսնուի որ անհատ մը թոյլտուութիւն ունէր, առանց իր հօր գործով պարապելու, հետեւիլ իր կոչման « անձամբ պատրաստելով իր դիրքն ու բախտ » : Քուրմերը ամենազօրաւոր և հարուստ դասն էին, ժամա-

8. Ընդի տեսութիւն՝ Եգիպտական կրօնքին վրայ : 1. Փարաօնին իշխանութիւնը : 2. Խօսեցեք Եգիպտական երեք մեծ դասերուն վրայ :

նակին գիտուններն էին, երկրին երրորդ մասը իրենց կը վերաբերէր: — Զինուորական դասն ալ հարուստ էր, ամէն զինուոր մաս մը հող ունէր իրեն բաժին զոր կամ վարձու կուտար և կամ ինքը կը մշակէր, ապահարկ էր քրմական դասին հետ. զինուորներուն արգիլուած էր արհեստով կամ վաճառականութեամբ զբաղիլ, այլ ոչ՝ երկրագործութեամբ: — Հողագործները, արհեստաւորները և հովիւները խոնարհագոյն դասը կը կազմէին, զրկուած էին քաղաքական իրաւունքէ և չէին կրնար հողատէր ըլլալ: Ասոնք ընդհանրապէս աննախանձելի վիճակ ունէին:

3. Եգիպտացիք ընդարձակ և բազմասեռ զբաղւածութիւն ունէին, գտնուած են Պատմական, Կրօնական, Բանաստեղծական, Վիպական, Վիճակագրական, Զինուորական, Բարոյական, Չափագիտական, Բժշկական, Աշխարհագրական, Աստեղագիտական գործեր գրուած՝ Պապիրոսի և ուրիշ առարկաներու վրայ: Այս գրական արտադրութիւնք միջակ՝ արժանիքով չեն կրնար բաղդատուիլ Յոյն կամ Հռոմէական գրականութեանց հետ: — Երեք տեսակ տառեր կը գործածուէին, — Մեհենագրոյճ, Քրեական և Ռաւնական: Գրեթէ բոլոր յիշատակարանները մեհենագրոյճ տառերով գրուած են. ասոնք (տառերը) թուով 8-900՝ ի սկզբան առարկաներու պատկերներ էին. զոր օրինակ.

Բոլորակը 0 կը ներկայացնէր արեւ.

Կոր գիծը (կամ) » լուսին

Չուաձեւը 0 » ձու, և այլն:

Յետոյ այս դրութիւնը շատ խառնակեցաւ: Քրմական տառերը մեհենագրոյճին «կրճատեալ ձեւերն» էին և

3. Խօսեցէք գրականութեան և երեք տեսակ տառերուն վրայ:

դիւրութեան համար կը գործածուէին Պապիրոսէ թերթերու վրայ: Ռամկականը մեծ տարբերութիւն չունէր Քրմականէն, երկուքն ալ կը գրուէին աջէն դէպի ձախ: Ռամկականը, աւելի պարզ և դիւրին, Քրմականին յաջորդեց:

4. Եգիպտացիք՝ աշխարհի ամէնէն հին արուեստագէտներն եղան. ճարտարապետութիւնը, իրենց մէջ, կրօնական զգացման ծնունդ էր. առաջին և հոյակապ շէնքերն եղան մեռելոց դամբարաններն ու տաճարներ որոնք ցարդ հաստատուն կը մնան իրենց յաւիտենական հիմերուն վրայ: — Բուրգերը գերեզմանատուններ էին. անոնց խցիկներուն մէջ խնամով փակուած կ'ըլլային փարաւոններուն դագաղները: Կիզէի երեք մեծ բուրգերը ամէնէն նշանաւորներն են. ասոնց ամենամեծին ակզքնական բարձրութիւնն էր 480 ոտք, 76½ քառ. ոտք խարխալով. 100,000 գործաւորներ շինած են զայն 30 տարուան մէջ: Երկրորդ բուրգը առաջինէն քիչ փոքր է, իսկ երրորդը գրեթէ անոր կէս մեծութիւնը ունի: Ահագին քարեր մինչեւ 1600 տակառաչափ ծանրութեամբ հարիւրաւոր մղոն հեռու տեղերէ բերուած են: Կ'աւանդուի թէ 2000 գործաւորներ շարունակ 3 տարի աշխատած են միակ քար մը քարահանքէն բերելու: — Ոչ նուազ հիւանալի էին տաճարները. եգիպտացի երկրրապետն մեծայաղթ սփինքսներու երկար շարքերուն մէջէն կը հասնէր նախադուռ որուն երկու կողմը կը բարձրանային երկու միակտուր երկնասլացիկ կոթողներ, ապա կը մտնէր սիւնաղարդ, գեղանկար և պերճաքանդակ մեհանը: Քարնաքի մեծ առճարին փառքն էր իր

4. Խօսեցէք եգիպտական ճարտարապետութեան և գլխաւոր շէնքերուն վրայ:

սրահը որ 330 ոտք երկայնութիւն և 170 ոտք լայնութիւն ունէր հաստատուած՝ 164 հսկայական քարէ սիւներու վրայ . սրահին կեդրոնական 12 սիւները 66 ոտք բարձր էին 33 ոտք շրջապատով : Նուպիոյ մէջ էր Իբսամպուլի վիմափոր համբաւաւոր տաճարը , որուն ճակատը կը զարդարէին Ռամսէս Բ.ի չորս հսկայ արձանները , 70 ոտք բարձր (տես էջ 30) :

Սփինքսները , խորհրդանշան զօրութեան և իմացականութեան , ունէին ընդհանրապէս մարդու գլուխ

Եգիպտական մեհեանի սիւներ

և առիւծի մարմին : Ասոնց էն մեծը կը գտնուի մեծ բուրգին ստորոտը , 90 ոտք երկայն և 70 ոտք բարձր : — Լաբիւրինթոսը , Մերիսեան լիճին արևելեան կողմը , տաճար մ'էր , ունէր 3000 սենեակ նրբանցքներով իրա-

րու կցուած . հոն կը պահուէին աստուածոց և իշխանսներուն արձանները : Օտարական մը չէր կրնար դուրս ելնել անկէ առանց առաջնորդի :

Ծ. Եգիպտական ճարտարապետութիւնը կը ձգտէր արտադրելու ինչ որ հսկայական է և վեհաշուք : Քանդակագործութեան և նկարչութեան մէջ չկրցին շատ զարգանալ , վասն զի կրօնքը խիստ օրէնքներով կաշկանդած էր արուեստագէտները , անոնց ճաշակը սահմանափակելով և երեւակայութեան ազատ թռիչը հաշմելով :

Ե. Եգիպտացիք շատ յառաջացած էին ճարտարութեան մէջ : Ա. Հարստութենէն մնացած դամբարաններու ներքին նկարներ կը պատկերացնեն զանազան ճարտարութեան վերաբերեալ տեսարաններ . գիտէին քարեր յղկել և փորագրել , շինել ապակի , յախճապակի և կիտուածանկար , գործել նուրբ կտաններ և ոսկեհուռ բանուածներ . արդուզարդի և կահ կարասեաց վերաբերեալ առարկաներու մէջ իրենց հաւասարող ունեցած չեն :

Դ. Եգիպտացիք տեղեակ էին գիտութիւններէն մասնաւորաբար երկրաչափութեան , Թուարանութեան , Աստեղագիտութեան , Բժշկութեան և Մեքենագիտութեան : — Նեղոսի տարեկան ողողումները կը խանգարէին արտերուն սահմանները , հարկ էր որոշել իւրաքանչիւրին սեպհականութիւնը , այս եղաւ պատճառը որ Եգիպտացիք մղուեցան մշակելու Անդաչափութիւն և Երկրաչափութիւն : Պիւթագորաս Նեղոսի ափերուն վրայ սորվեցաւ Չափագիտութիւն : — Քուրմերը , շատ

5. Քննադատեցեք Եգիպտական ճարտարապետութիւնը Քանդակագործութիւն և նկարչութիւն : 6. Եգիպտացիք՝ ճարտարութեան մէջ 7-8. Պիտութեանց մէջ :

հին ժամանակներու մէջ, Եգիպտոսի պայծառ երկիրն քին տակ, իրենց վարած մեկուսիկ և թոյլատու կեանքին հետեւանքով եւ թերեւս մա՛նաւանդ կրօնական շարժառիթով՝ Աստեղագիտական գննութիւններ ըրած են : Դիտած էին Արեւու եւ Լուսնի խաւարումները, եւ եթէ ստոյգ է որ Պիւթագորաս Եգիպտացիներէն սորվեցաւ թէ՛ «Արեւը մոլորակային դուրսեան կեդրոնն է եւ երկիրը՝ գնդաձեւ մարմին՝ անոր շուրջը կը դառնայ», գիտէին խաւարումներուն բուն պատճառը : Ծանօթ էին իրենց՝ խաւարման ծիրին հակումը, գիշերահաւասարներուն կանխումը, մոլորակներուն շարժումը եւ իւրաքանչիւրին չըջանը : Եգիպտական տարին բաժնուած էր 12 ամիսներու որոնց իւրաքանչիւրը 30 օր ունէր. բայց որովհետեւ տարւոյն վերջը 5 օր ալ կ'աւելցնէին, անոնց տարին մերինին կը հաւասարէր (*) :

8. Բժշկութեան մէջ մեծ հռչակ հանած էին, մարմինները զմուսեղու արուեստը զարգացուց Անդամագննութիւն և Բժշկութիւն : Ամէն բժիշկ մասնագէտ էր, և արտօնուած չէր դարմանելու հիւանդութիւններ որոնք իր մասնագիտութեան չէին վերաբերեր : Դեղագործներուն գործածած ինչ ինչ նշաններ Եգիպտական ծագում ունին : Հոմեր կը գովէ Եգիպտացի բժիշկներուն հանճարը : Պարսիկ իշխանները անոնց խորհուրդին կը դիմէին դարմանուելու համար : — Եգիպտացիք ապահովաբար ամէնէն աւելի համբաւուր եղան Մեքէնագիտութեան մէջ . կարելի չէ չհիանալ այս ժողովրդեան մեքէնական հանճարին վրայ որ կանգնեց մեծազանգուած բուրգերը, մեծայաղթ մեհանները

(*) Եգիպտացիք՝ իրենց Շնիկ աստղին շրջանին համեմատ Արեգակնային տարին 365 $\frac{1}{4}$ օր կը հաշուէին :

որոնց սրահներուն մէջ կրնան ամփոփուիլ Արեւմուտքի ամէնէն մեծ Մայր-եկեղեցիներն անգամ, եւ որ նոյնպէս միակտուր կոթողներ իրենց պատուանդաններուն վրայ հաստատեց :

(Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ)

Եգիպտացիք Նեղոսի հովիտին մէջ բազմաթիւ դարեր կ'ըզիպացած ապրեցան : Զարմանալի յաջողութիւն ունեցան արուեստից և ճարտարութեան մէջ : Իրենց Հարստութեան անկումէն վերջ իսկ պահպանեցին իրենց սովորութիւնները, կրօնքը եւ արուեստները . «Եգիպտոս ինքնին մոմիա մ'էր» : Իր քաղաքակրթութիւնը յամրաբար մարեցաւ Բ. և Պ. դարերուն մէջտեղ (Յ. Ք.) : Զուռնեցան ծովային զօրութիւն . զինուորական անյաղթելի ժողովուրդ մ'ալ չեղան, իրաւ է որ Փարաւոններէն ոմանք արշաւեցին Եթովպիա եւ Սուրիա, սակայն չկրցան պահել զանոնք :

Հ Ա Ր Յ Ա Ր Ա Ն

Որո՞նք են Հին Եգիպտոսի երեք մասերը — Տելդա ո՞ր մասն է Եգիպտոսի եւ ինչո՞ւ այսպէս կոչուած է Ուր էին Մեմփիս, Թեբէ եւ Պիլուսոն — Ո՞ր քաղաքին մօտ են մեծ բուրգերը, ի՞նչ բանի կը ծառայէին, որոնցմե՞ ժիւղեցան :

Ի՞նչ էր Եգիպտական ճարտարապետութեան բնորոշ. նկարագիրը — Նկարագրեցէ՛ք Եգիպտական տաճար մը — Թուեցէ՛ք դասակարգի դրութեան ճեշեւանքները — Յոյները ի՞նչ կը պարսին Եգիպտացւոց :

ՏԻԳՐԻՍ-ԵՓՐԱՏԻ ՀՈՎԻՏԸ

ՆԱԽԱԳԻՏՆԵՐԻՔ

Տիգրիս և Եփրատ գետերը՝ որոնք Արարատի ձիւնապատ լեռներէն կը բխին, հարիւրաւոր մզոններով առանձին վազելէ վերջ՝ կը միանան և կը թափին Պարսկային Ծոցին մէջ. կը չընկալան ընդարձակ երկիր մը որուն հիւսիսային կողմը՝ լեռնային և կեդրոնական ու հարաւային կողմերը տափարակ ու աւազուտ են. այս երկիրը Յունաց Միջագետք և Երայեցոց Սեւաստ կոչածն է: Ինչ որ եղած է Նեղոս Եգիպտոսի համար, նոյնը եղած են նաեւ Տիգրիս և Եփրատ՝ երկրին մասնաւորաբար հարաւային մասին համար, զոս կ'աճէին ցորեն և ուրիշ արմտիք զարմանալի առատութեամբ, արմաւենիններ իրենց պտուղով և փայտով տեղացոց զանազան պէտքերը կը գոհացնէին:

Պարսկային Ծոցին հիւսիսային կողմը գտնուող մասը կը կոչուէր Քաղդէաստ և կամ Բաբելոնաստ. ասոր հիւսիսային կողմն էր Բոռն Ասորեստան, իսկ Սոսանաստ և Շոշաստան Ասորեստանի հարաւային-արեւելեան կողմն էր:

Տիգրիս-Եփրատի հովտին մէջ յաջորդաբար ծագում առին երեք պետութիւններ. ասոնք էին.

Ա. Քաղդէական կամ Բաբելոնեան առաջին պետութիւն:

Բ. Ասորեստանցիք:

Գ. Բաբելոնեան վերջին Պետութիւն: Պիտի խօսքինք իւրաքանչիւրին վրայ ըստ հնութեան կարգի:

Ա. ՔԱՂԴԵԱՍՏԻՔ

1. Քաղդէաստան իր հարուստ բուսաբերութեան և աշխարհագրական նպաստաւոր դիրքին շնորհիւ՝ հին քաղաքակրթութեան մը որրանն եղած է: Հին արձանագրութիւններ, արտաքին պատմագիրներ և մանաւանդ Ս. Գիրք մեծ հնութիւն կ'ընծայեն այս երկրին պատմութեան, Ներքովթ, Քուշի որդին կամ անոր սերունդէն՝ Քաղդէական իշխանութեան հիմնադիրը կը համարուի: Այս «քաջ որսորդը», ինչպէս կ'անուանէ Ս. Գիրք^(*) Ներքովթ, տարածեց իր իշխանութիւնը չընկալ ցեղերուն վրայ, հիմնեց Բաբելոն, Արեք, Աքադ և Քաղանէ քաղաքները: Իր ժողովուրդը աստուածացոց և Բէլ-Ներքովթ անունի տակ պաշտօն մատուցանոր իբրեւ «Որսորդութեան աստուծոյ»: Ներքովթի անմիջական յաջորդներուն վրայ վաւերական տեղեկութիւն չունինք. ինչ որ իբրեւ ստոյգ գիտենք սա է թէ՛ քանի մը հարստութիւններ^(**) երբեմն Սեմական և երբեմն Տուրանեան իշխեցին Քաղդէական իշխանութեան վրայ մինչեւ ԺԳ. դար (Ն. Ք.), երբ Ասորեստանցիք իրենց գերիշխանութիւնը տարածեցին հարաւային կողմն ալ:

2. Կրօնքը, իր արտաքին երեւոյթին տակ, բազմաստուածութիւն էր. բայց քուրմերը և ուսեալ դասը հաւանորէն ըմբռնելով աստուածները իբրեւ բնութեան

(*) Ծննդ. Ժ. 8-11.

(**) Սարգոն (Սեմական) իբրեւ կազմակերպիչ և զրաւէր, Ուրէա իբրեւ շինող, Քոդոքոդոմոր (Ծննդ. ԺԳ. 1) իբրեւ աշխարհակալ ծանօթ են:

1. Քաղդէաստանի հին պատմութիւնը. 2. Խոսեցէք Քաղդէական կրօնքին վրայ:

գորութեան լոկ նշանակներ , կը համաձայնեցնէին երեւութական բաղաաստուածութիւնը միաստուածութեան հետ : Սարէութիւնը — երկնային մարմիններու երկրպագութիւնը — կրօնքին գլխաւոր մասը կը կազմէր. Երկինք, Արեւ, Լուսին եւ Մոլորակներ իրենց ներկայացուցիչներն ունէին Քաղդէական պանթէոնին մէջ, Ուշագրաւ երեւոյթ մ'է՛նաեւ զարմանալի նմանութիւնը որ կայ Քաղդէացեաց կրօնական դրութեան եւ դասական (Յոյն եւ Լատին) Պիցարանութեան միջեւ : Գլխաւոր աստուածներն էին .

Իշ կամ Ռա , աստուածներուն պետը Բաբելոն (Քաբէլ) որ կը նշանակէ Իշի դուռը , կը թուի որ ի սկզբան Իշի պաշտպանութեան տակ էր : Իշը՝ Երբայական էջրահիւմին եւ Արաբական Ալլահին արմատն է , իսկ Ռան՝ Ոսիրիսին անուններէն մէկն էր :

Անա	{	Իշի որդիներ	{	Իրենց պաշտօններով կը համապատասխանեն Պղուտոնի, Արամազդի եւ Պիսիդոնի :
Բէլ(*)				
Հեա				

Գլուխ Աստարտէի

Աստարտիւթը, կը համապատասխանէ Աստղիկին եւն. եւն. :

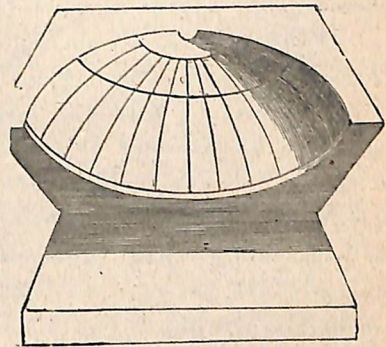
(*) Դանիէլ ԺԳ. 2 :

(**) Նիւն եւ Բաւ կը նշանակեն Տէր, Ին եւ Շամ կը նշանակեն անուն. այսպէս Բաբելոն կամ Բաբելոնի կը նշանակայ Նիւնի կամ Բաբի հետ (Տե՛ս ԻԲ. Էմիւնի «Բնութիւն Հայ հեթանոսութեան վրայ») :

Աստուածներէն իւրաքանչիւրը ունէր կին — աստուածուհի որ կը խորհրդանշէր արգասաւորութիւն :

Քաղդէացեաց աւանդութիւնները զարմանալի կերպով համաձայն են Ս. Գրոյ տուած տեղեկութեանց՝ նկատմամբ աշխարհի եւ մարդուն ստեղծագործութեան եւ ջրհեղեղի պարագաներուն :

Յ. Քաղդէական պայծառ երկինքը, չոր մթնոլորտը, հարթ հաւասար հորիզոնը շատ կանուխէն Աստեղագիտութեան առաջնորդեցին այս ժողովուրդը : Երբ Ալեքսանդր Մեծ՝ Բաբելոնի տիրեց (331 Ն. Ք.) , իր ուսուցչին՝ Արիստոտէլի զրկեց արդիւնքը այն աստեղագիտական զննութեանց որոնք 1903 տարի անընդհատ կատարուած եւ նշանակուած էին Քաղդէացեաց ձեռքով , կը հետեւի որ այս զննութիւնները սկսած էին Քրիստոնէական թուականէն 2234 տարի առաջ (331+1903) : Իրենք հնամացին Արեգակնային ժամացոյցը , Զոդիակոսի 12 նշանները, ամբողջ տարին 365 1/4 օր կը հաշուէին ,

Արեգակնային ժամացոյց

ունէին ամիսներու , օրուան , ժամուան , վայրկեանի, երկվայրկեանի բաժանումները ճիշդ մեզի պէս , նմանապէս՝ չափերու եւ կշիռներու կանոնաւոր դրութիւն մը : Քաղդէացիք իրենց աստեղագիտութեամբ

3. Իրենց գլխաւորաբար Աստեղագիտական հմտութիւն Քաղդէութեան ծագո մը :

ա՛յնքան մեծ համբաւ կը վայելէին որ երբեմն աստեղագիտական կամ աստեղադիտական ուսմամբ պարապողները կոչուեցան Քաղեայ և ուսումը՝ Քաղեաթիւն (== Քաղդէութիւն)։ Յետոյ Քաղդէութիւն նշանակեց բախտագուշակութիւն, կախարչութիւն։ Միջին դարու մէջ ժողովրդային հաւատքը չար ոգիներու, գուշակութեան և կախարչութեան ծագում առաւ Քաղդէացիներէն։

Գ. Գիրք՝ որ իր ձեւին պատճառով անպագիր կամ քեռեռագիր կոչուած է, շատ կանուխ ծանօթ էր Քաղդէացւոյ. երեք տեսակ էր, — բռն նշանագիր, փակագիր և որոշիչ։ Բռն նշանագրերը գրեթէ միշտ վանկի զօրութիւն ունէին. փակագիրը կը ներկայացնէր ամբողջ բառ մը և որոշիչները կը ցուցնէին, թէ բառը որուն քով իրենք դրուած էին, կը վերաբերէր որոշ դասի մը, զոր օր. Աստուծոյ, երկրի, քաղաքի, և ըն.։ Գլխաւոր նիւթը՝ որուն վրայ այս նշանագրերը կը դրուէին, կակուղ կաւ էր պնակիտի և աղիւսի ձեւով. պնակիտներ խնամով կը պահէին. նշանաւոր էին Աքադ և Արեք նախկին քաղաքներուն գրատունները։ Պոռայի, Լէյարտի և ուրիշ հնախոյզներու պեղումներ և այս առիթներով գտնուած արձանագրութիւններ՝ որոնց ընթերցումը շատ կնճռոտ և դժուարին է, օր մը ա՛լ աւելի լոյս սփտի սփոռն այս ժողովրդեան սովորութեանց, կրօնքին և ուսման վրայ։ Բեռեռագիրք գործածուեցան, գրեթէ 2 հազար տարի Յփրատի հովտին մէջ և մօտ բնակող ալգերէն մինչև Ալեքսանդր Մեծ, երբ Արեւելք հելլենացաւ։

Ծ Քաղդէացիք՝ ճարտարապետութեան մէջ մեծ

4. Անպագիր կամ քեռեռագիր կոչուած գիրը։ 5. Քաղդէացիք՝ ճարտարապետութեան և ճարտարութեան մէջ։

յաջողակութիւն ցոյց տուին։ Շինեցին լայնանիւտ, ընդարձակ շէնքեր պարզ և կոշտ նիւթերով, ինչպէս են աղիւս և կուպր։ Կանգնեցին պալատներ արուեստական բլրակներու վրայ. դռներուն երկու կողմը դրուած կ'ըլլային մարդագլուխ թեւաւոր հսկայական ցուլեր, ներքին սրմբը զարդարուած էին թանկ փայտէ դրոշմադներով, կիտուածանկար աղիւսներով և կամ ալ պատարով որուն հարթ քանդակները կը ներկայացնէին պատերազմի որսորդութեան, հանդիսական թափօրի եւ այլ տեսարաններ։ Ընդհանրապէս պալատին մօտ կը բարձրանար աշտարակ մը բուրգի ձեւով և քանի մը դասիկոնով որ աստեղադիտ գլումներուն իրիւս դիտանոց կը ծառայէր։ Յառաջացած էին ճարտարութեան մէջ ալ, կը շինէին մետաղեայ զարդեր և գործիւններ, խեցեղէն անօթներ և նուրբ կերպաններ, ունէին վաճառականական յարաբերութիւններ օտար երկիրներու հետ։

Ծ. Քաղդէական պատմութիւնը աւելի հին չէ Եփրատականէն, բայց երբ Արիական, Տուրանեան և Սեմական ցեղեր դեռ թափառական կեանք մը կը վարէին, Քաղդէացիք՝ «Մեծ Գետին» բերանը, Պարսկային ծոցին ափունքը կանոնաւոր կառավարութիւն հաստատած՝ երկիր կը մշակէին, տաճարներ կը կանգնէին, քաղաքներ կը շինէին. շատ բնական էր որ Քաղդէաստանի առաջին բնակիչները, հողին նպաստաւոր պայմաններուն մէջ, ձգելով իրենց թափառական կեանքի սովորութիւնները սկսէին երկիր մշակել և հաստատուն բնակութիւն ունենալ։ Քաղաքակրթութիւն, գիտութիւն, գրականութիւն, արուեստ և այլն Քաղդէաստանէ տարածուեցան դէպ ի հիւսիս, արեւելք և արեւմուտք։ Քաղդէաս-

6. Քաղդէաստանի դերը Ասիական քաղաքակրթութեան մէջ։

տան՝ Ասիական քաղաքակրթութեան ծնողն և սկզբնատիպ հնարիչն եղաւ :

Բ. ԱՍՈՐԵՍՏԱՆՅԻՔ

1. Ապացուցուած է որ Ասորեստանցիք Սեմական ժողովուրդ մ'էին . ասոնք շատ կանուխ Քաղդէաստանէն հիւսիս փոխադրուեցան , հոն հիմնեցին իշխանութիւն մը որ ի սկզբան Քաղդէական գերիշխանութեան տակ էր , բայց յետոյ Ժ.Փ. դարուն (Ն. Ք.) հիմնեցին՝ Բաբելոնի և Նինուէի միացմամբ՝ կայսրութիւն մը որ Ասուր աստուծոյ անունով Ասորեստանեայց իշխանութիւն կոչուեցաւ : Կայսրութիւնը տեւեց վեց դար և իր պատմութիւնը կը բաժնուի երկու շրջաններու .

Ա. Քաղդէացիներէն անջատման թուականէն մինչեւ Թազլաթ-Բալասար Բ. (1250—745 Ն. Ք.) :

Բ. Թազլաթ-Բալասար Բ.ի գահակալութենէն մինչեւ Նինուէի կործանումը (745—625 Ն. Ք.) :

2. Յունական աղբիւրներու համեմատ Ասորեստանի տէրութեան հիմնադիրն եղած է Նինոս , Բէլի որդին : Այս իշխանը՝ Միջերկրականի և Ինդոսի միջեւ գտնուած երկիրները նուաճեց , իր անունով Նիւոէ անուանեց իր ձեռակերտ քաղաքը որ քառակուսի զիրք մ'ունէր ընդարձակ տարածութեան վրայ բարձր և հաստ պարիսպներով և բազմաթիւ աշտարակներով : Նինոս Բակտրիա ալ արշաւեց և Շամիրամի հնարագիտութեամբ գրաւեց անոր մայրաքաղաքը : Շամիրամ՝ Նինոսի զօրապետն է

ըէն մէկուն կրնն էր և ծպտեալ կը մասնակցէր պատերազմին , յետոյ ամուսնացաւ Նինոսի հետ : Իր վեհափառ ամուսինին մահէն վերջ՝ իշխեց տէրութեան վրայ , շատ աշխարհակալութիւններ ըրաւ : Նինոսա՝ իր որդին գահը ելաւ մօրը տեղ : Վերջին իշխանները՝ հեշտամուլ , թոյլ և անփոյթ անձեր եղան . վերջապէս Վարբակէս՝ Մարաց իշխանը և Բելէսիս՝ Բաբելոնի իշխանը միանալով յաղթեցին Սարգանարալ Ա.ի :

3. Հնախոյզներու քննութիւնները և հին արձանագրութիւնները չեն հաստատեր այս պատմութիւնները և ուստի գիտնական շրջանակներու մէջ լոկ առասպելներ նկատուած են : Նշանակեցիք ի ստորեւ Ասորեստանի գլխաւոր իշխանները , որոնք պատմական գոյութիւն ունին :

4. Ասորեստանի պատմութեան Ա. շրջանի գլխաւոր իշխաններն են .

Թազլաթ-Բալասար Ա. (1130 Ն. Ք.) . արձանագրութիւն մը՝ որ գտնուած է պալատի մը աւերակներուն մէջ , կը թուէ այս հզօր իշխանին արեւմտեան և հիւսիսային ժողովուրդներուն դէմ ըրած պատերազմները , աւերումները և աւարառութիւնները և այլն :

Ասուր-Նազիր-Բալ (884 Ն. Ք.) . զանազան արշաւանքներ ըրած է , նոյնպէս յաղթած է հիւսիսային ժողովուրդներուն . ինչ ինչ նորոգութիւններ եւ մեծագործ շինութիւններ ըրած է :

Սալմանասար Բ. (860 Ն. Ք.) . արշաւած է Սիրիա և Պաղեստին : Այս իշխանէն վերջ՝ Ասորեստանի զա-

1. Ասորեստանցւոց պատմութիւնը և անոր երկու շրջանները :
2. Տուէք համառօտիւ Ասորեստանցւոց հին առասպելական պատմութիւնը :

3. Պատմական վերջին քննութիւնները՝ Ասուրական այս հին պատմութեան մասին : 4. Ներկայացուցէք Ասուրական պատմութեան Ա. շրջանի իշխանները :

նազան մասերուն մէջ խռովութիւններ ծագեցան, և այս երկարատեւ կռիւներուն պատճառով՝ Բաբելոնի իշխանը, Նաբոնասար բաժնուեցաւ Ասորեստանցոց իշխանութիւնէն (747 Ն. Ք.):

Ծ. Հազիւ երկու տարի անցաւ և ահա Ասորեստանցիք դարձեալ զօրացան: Թագաթ-Բաշասար Բ ի գահակալութեամբ սկսաւ Ասորեստանի պատմութեան երկրորդ և ամէնէն փառաւոր շրջանը (745 Ն. Ք.): Թագաթ-Բաշասարի որդին ալ, Սալմանասար Դ. (*) հզօր վեհապետ մ'եղաւ, իր մէկ արշաւանքին մէջ մեռաւ Սամարիայի առջեւ: Ասոր զօրապետը՝ Սադոն որ միեւնոյն տեղը իշխան ընտրուեցաւ պաշարմամբ գրաւեց Սամարիա, ուստի բիւրաւոր գերիներ տարաւ: Այս իշխանը պատերազմեցաւ նաեւ Եգիպտացոց, Արաբացոց հետ զորս իրեն հարկատու բրաւ, յետոյ հիւսիս ալ արշաւեց, ուր ծանր դժուարութիւններէ վերջ ընկճեց տեղւոյն Ուրաա հզօր իշխանը: Հիմնեց քաղաք մը (Տուր-Սարի բին = Սարգոնի բերդ) ուր փոխադրեց իր աթոռը (706 Ն. Ք.): Սենեֆերիմ՝ ասոր յաջորդն ու որդին չրջանին ամէնէն փառաւոր վեհապետն եղաւ (705—681 Ն. Ք.): Պատերազմներ մղեց Սուրիոյ, Հրէից երկրին, Եգիպտոսի և Շոշաստանի դէմ. հոյակապ չէնքեր կանգնեց Նինուէի մէջ: Այս իշխանին որդիներն էին որ Արարատի լեռները փախան (**): Սենեքերիմի յաջորդեց իր կրտսեր որդին՝ Ասուրդան (680), որ իր առաջին գործը բրաւ վանել երկրէն իր միւս թշնամիները. բայց աւելի համբաւաւոր

(*) Դ. Թագ. ԺԸ. 9—12.

(**) Դ. Թագ. ԺԹ. 36—37.

Ծ. Արուեստ և ճարտարութիւն ծաղկեցան Փիւնիկէի մէջ: Համբաւաւոր էին Սիդոնի նուրբ ասեղնադործութիւնները և կերպաները, թափանցիկ ապակին՝ զոր դիպուածով գտան, Տիւրոսի ծիրանի ներկը՝ զոր խեցեմորթէ մը կը պատրաստէին, ծիրանեգոյն կերպասները՝ որոնք իշխաններու և մեծամեծներու գործածութեան համար սահմանուած էին, և այլն: Փիւնիկեցիք՝ արուեստից մէջ՝ Եգիպտացոց և Քաղդէացոց աշակերտ եղան. բայց ինչ որ ընդունեցան անոնցմէ — տարազադործութիւն, ներկարարութիւն, խեցեչինութիւն և այլն — կատարելագործեցին:

Ծ. Փիւնիկէ հին աշխարհի յանձնակատարն էր (*). իր ընդարձակ յարարերութիւնը կը կատարէր՝ ցամաքի ճամբով՝ Արեւելքի հետ, և ծովով՝ Արեւմուտքի հետ: Իր կարաւանները կ'երթեւեկէին Ասիոյ և Ափրիկէի մէջ՝ յառաջանալով մինչեւ Հնդկաստան, իր նաւերը կը շրջէին Միջերկրականի մէջ և եզերքները, անցնելով Հերակլէսի կոթողներէն (Ճիպրալթար), դէպ ի հիւսիս Բրիտանական, և դէպ ի հարաւ Քանարեան կղզիները կ'երթային: Փիւնիկեցի նաւորդներն էին որ Է. դարուն (Ն. Ք.) Եգիպտոսի իշխանի մը ծառայութեան տակ Ափրիկէի չրջանն ըրին երեք տարուան մէջ, սկսելով Կարմիր ծովէն և դառնալով Միջերկրականէն: Ասոնք իրենց գտած աշխարհները և շահաստանները դադտնի կը պահէին, չուղելով մրցակից ունենալ վաճառականութեան մէջ: Բայց Յոյները առեւտրական և դաղթային ձեռնարկնե-

(*) Եգեկիէլ ԻԷ. 5-25.

րու սկսելով (1000 Ն. Ք.)՝ իրենց մեծ մրցակիցներն եղան, մինչեւ որ Ալեքսանդր մեծ Աղեքսանդրիա քաղաքը հիմնելով մահացու հարուածը տուաւ իրենց վաճառականութեան :

7. Փիւնիկեցիք լոկ իրենց չահուն համար ընդարձակ վաճառականութիւն կ'ընէին այլ և այլ ազգերու հետ . սակայն իրենց այս յարաբերութեամբ՝ անգիտակցաբար շատ նպաստեցին քաղաքակրթութեան ծաւալման : Իրենք փոխադրեցին եգիպտական և Ասուրական արուեստի և ճարտարութեան արտադրութիւնները Արեւմուտքի բարձարիկ ցեղերուն մէջ, որոնց իրեւ օրինակ ծառայեցին Արեւելքէն տարուած անօթները, կերպասները, և այլն : Բաց աստի՝ Այքռոքէնը գտնելու փառքը Փիւնիկեցւոց կը վերաբերի . ճշմարիտ է որ իրենք չգտան գիրը, որովհետեւ Եգիպտացիք՝ իրենցմէ շատ դարեր առաջ՝ գիտէին գրել, բայց Եգիպտական դրութիւնը շատ դժուար և խառնակ էր . Փիւնիկեցիք, իրենց առեւտուրին մէջ, պէտք ունէին աւելի պարզ դրութեան մը, ուստի վանկ և բառ ներկայացնող Եգիպտական նշանագրերը ձգելով՝ սկսան ՁՁ տառ միայն գործածել, որոնց իւրաքանչիւրը՝ անփոփոխ, սկզբնական ձայն մը կը ներկայացնէր : Բոլոր ժողովուրդները ընդունեցան Փիւնիկեան այս պարզ դրութիւնը աւելի կամ նուազ ձեւափոխմամբ :

(Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ)

Փիւնիկեցիք, լեզուով Սեմական և ցեղով Քամեան, աշխարհի ամենահին վաճառական, նաւարկու և գաղ-

7. Փիւնիկեցւոց դերը քաղաքակրթութեան մէջ :

թարար ժողովուրդն եղան : Պատերազմիկ չըլլալով՝ հետդհետէ հպատակեցան Եգիպտացւոց, Ասորեստացւոց, Պարսից, Յունաց և Հռոմէացւոց : Իրենց այբուբէնի գիւտով և վաճառականական ընդարձակ յարաբերութեամբ մեծապէս սատարեցին աշխարհի քաղաքակրթութեան, բայց իրենց այս սպասարկութիւնը քաղաքակրթութեան ծաւալման՝ արդիւնք չէր օգտակար ըլլալու գիտակցական ջանքի . պատշաճօրէն կարելի է Փիւնիկեան ժողովուրդը նմանցնել «Թուշունի մը որ Թուշած ժամանակ հատիկներ կը թափթփէ քան երկրագործի մը՝ որ հունտը կը սերմանէ :

Փիւնիկեցւոց ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Փիւնիկեցիք եղան առաջին գաղթարար ժողովուրդը : Արաբական և Պարսկական ծովերուն եզերքը, Կիպրոսի և Միջերկրականի ուրիշ կարեւոր կղզիներու մէջ, Ափրիկէի հիւսիսային եզերքը, Սպանիոյ մէջ հիմնեցին հաշուատուններ, որոնք քիչ ժամանակէն բազմամարդ ծաղկեալ գաղթականութիւններ եղան : Անոնց մէջ ամէնէն նշանաւորն էր Կարթեգոն :

2. Կը պատմութիւն էլիսա կամ Դիդէ՝ Տիւրոսի իշխաններէն միոյն աղջիկը փախչելով իր ընչաքաղց Պիդմալիոն եղբորմէն՝ որ իր ամուսինը սպաննած էր, տէր եղաւ՝ իր խորագիտութեամբ՝ Ափրիկէի հիւսիսային եզերքը մաս մը հողի և հիմը դրաւ Կարթեգոնի Թ. դարուն : Այս քաղաքը՝ իր նպաստաւոր դիրքին շնորհիւ՝ շուտով բարգաւաճեցաւ եւ զօրացաւ, գերազանցեց

1. Փիւնիկէ՝ առաջին գաղթարար երկիրը 2. Կարթեգոնի հիմնարկութիւնը և մեծութիւնը :

մայր-երկիրը իր վաճառականութեամբ եւ զօրութեամբ, գրաւեց Ափրիկէի գրեթէ բոլոր եզերքները, Սպանիոյ մեծ մասը, Սարտենիա, Գորսիքա եւ Սիկիլիա, վերջապէս եղաւ Արեւմտեան Միջերկրականի ամէնէն մեծ ծովային պետութիւնը :

3. Կարքեդոնի կառավարութիւնը Հանրապետութիւն էր. ամէնէն մեծ ժողովը էր Ծերակոյտը որ քաղաքին հարուստ վաճառականներէն կը բաղկանար. երկու բարձր պաշտօնեաներ կը վարէին գործադիր իշխանութիւնը : Կարքեդոնական իշխանութիւնը շատ խիստ էր, այսու հանդերձ յաջողեցաւ 2. դարէն մինչեւ Գ. դար իր կայսրութիւնը պահպանել, շնորհիւ իր հզօր նաւատորմին եւ բանակին որ վարձկան, բախտախնդիր զինուորներէ կը կազմուէր :

4. Հռոմ նախանձով կը դիտէր Կարքեդոնի զարգացումն ու մեծութիւնը : Սիկիլիոյ գրաւումը Կարքեդոնի կողմէն՝ պատճառ եղաւ՝ քիչ ժամանակէն՝ այս երկու մրցակից հանրապետութեանց գծուման : Այն երկարատեւ կռիւները՝ որոնք ամենայն սաստկութեամբ մղուեցան երկուստեք, ծանօթ են պատմութեան մէջ «Փիւնիկեան պատերազմներ» անունով : Կարքեդոն՝ Ա. Փիւնիկեան պատերազմին մէջ կործնուց Սիկիլիա (241), Բ. ին մէջ՝ Սպանիա (201) հակառակ Աննիբալի զիւցազնական ջանքերուն եւ ռազմագիտական շարժումներուն, Գ. ին մէջ Հռոմի Ծերակոյտին անգութ եւ անարդար հրամանով՝ Կարքեդոն կործանեցաւ (146) : Այսօր Թունուզի մօտ աւազուտ անապատին վրայ ցիրուցան սիւ-

3. Կարքեդոնի կառավարութիւնը եւ մեծութիւնը. 4. Փիւնիկեան պատերազմները եւ իրենց վախճանը :

ներու բեկորներ, աւերակներու կոյտեր, կիսափուշ ջրամբարներ կը նշանակեն այն տխրագոյնցիկ վայրը, ուր երբեմն Կարքեդոն կը կանգնէր հզօր եւ բարգաւաճ :

5. Փիւնիկէի գաղթականութիւնները շատ օգտակար եղան իրեն (մայր-երկրին), վասն զի նոր հրապարակներ բացին իր արտադրութեանց համար, մղում տալով ճարտարութեան զարգացման եւ հարստութեան աճման : Եւ այս՝ ճշմարիտ է առ հասարակ բոլոր գաղթականութեանց համար : Դարձեալ՝ մայր-երկիրը՝ իր գաղվայրերը ծաղկեցնելու նպատակով մասնաւոր զիւրութիւններ կ'ընծայէ, զոր օրինակ թոյլ կու տայ որ իր օրէնքները ի գործ դրուին տեղական, տնտեսական նոր պայմաններու պատշաճեցմամբ : Այս պատճառներով քաղաքական գիտութիւնը աւելի զարգացած է գաղթականութեանց քան թէ մայր-երկրին մէջ :

Հ Ա Ր Յ Ա Ր Ա Ն

Փիւնիկէ ի՞նչ տեսակ երկիր էր եւ ո՞ւր կը գտնուէր — Ո՞ւր էին Տիրոս եւ Սիդոն քաղաքները — Ո՞ւր էին Լիբանան լեռները, հիմա ի՞նչ կը կոչուին — Ո՞ւր է Կարֆեդոն — Փիւնիկեցւոց դիրքը ի՞նչ էր հին ժողովրդոց մէջ իբրեւ գաղթաբար եւ վաճառական ժողովուրդ — Ո՞ր ժողովուրդները Փիւնիկեցւոց մրցակից եղան վաճառականութեան մէջ — Փիւնիկեցիք ի՞նչ ժառանգութիւն մատուցին հին ժողովուրդներու քաղաքակրթութեան — Ի՞նչ կարեւոր գիւետեր կը վերագրուին Փիւնիկեցւոց :

5. Դաղքականութեան օգտակարութիւնը՝ մայր-երկրին :

ԱՐԻԱԿԱՆՔ

Իրան լեռնադաշտ մ'է Տիգրիս, Խնդոս գետերուն
և Կասպից ու Պարսկային ծովերուն միջև . կը բաղկա-
նայ աւազուտ, կիզիչ անապատներէ, բարձր լեռներէ
և հովիտներէ . կլիման շատ անհաւասար է, ձմեռը
սաստիկ ցուրտ և ամառը սաստիկ տաք է : Մարաստան
հիւսիսային արեւմտեան, և Պարսկաստան՝ հարաւային
արեւմտեան կողմն էր :

Արիական ցեղեր Իրանի մէջ կը բնակէին, իրենց
բնագաւառը, ըստ գիտնականաց, Ոքսոս և Յաքսար-
տէս գետերուն շուրջն էր, հոս կը բնակէին Եւրոպացի
և Ասիացի Արիականաց նախահայրերը : Ժամանակ
անցնելէ վերջ՝ գաղթականութեան զօրաւոր հոսանք մը
սկսաւ . գաղթականութիւններէն ոմանք դէպի Արեւ-
մուտք յառաջանալով՝ հաստատուեցան Եւրոպա և կազ-
մեցին Յուն, Լատին, Տեւտոն և այլ ազգութիւններ :
Ասիացի Արիականներէն Մարք՝ Մարաստանի, Պարսիկք՝
Պարսկաստանի և Հնդիկք Հնդկաստանի մէջ հաստատ-
ուեցան :

Ասիացի Արիականաց գլխաւոր ժողովուրդները՝
որոնց պատմութիւնները պլաի ներկայացնենք յաջոր-
դաբար, հետեւեալներն են .

Ա. Մարք

Բ. Պարսիկք

Բ. Հնդիկք :

Ձանց կ'ընենք խօսիլ Հայոց վրայ, ինչպէս նաեւ Սեմականներէն
Հրէից վրայ, վասն զի մեր վարժարաններուն մէջ երկուքն ալ առանձին
կ'աւանդուին արդէն :

Ա. ՄԱՐՔ

1. Մարք զանազան ցեղերու բաժնուած էին,
խրաքանչիւրը իր պետն ունէր . կը սերէին Յարէթի Մա-
դայի որդիէն (*): Ջենդ-Աւեստա չի յիշեր այս ժողո-
վուրդին՝ անունը, Ասորեստանցւոց արձանագրութիւն-
ներն ալ առաջին անգամ կը յիշեն զայն Թ. դարուն
կիսուն (Ն. Ք.), երբ Սալմանասար Բ. (850) և յետոյ
իր որդին Մարաստան արշաւելով հարկատու ըրին
զայն . կը պատմուի թէ՛ Դէտիկ Մարական անշատ
ցեղերը միացնելով իր տակ՝ հզօր պետութիւն մը հիմ-
նեց : Բայց այս պատմութիւնը ճշմարիտ չի թուիր,
վասն զի այսպիսի կեդրոնացեալ իշխանութիւն մը չէր
կրնար կազմուիլ ճիշդ ա՛յն ժամանակ, երբ Մարդոն՝
Ասորեստանի պետը Մարաստան իր կայսրութեան հետ
միացուցած, բնակիչներէն մէկ մասը տեղափոխած և
անոնց տեղ Սամարիոյ քաղաքներէն Իսրայելացի գե-
րիներ հաստատած էր (**) (710 Ն. Ք.): Կ'ըսուի թէ՛
Փրաւորդ Մարական իշխանութիւնը ընդարձակել ու-
ղելով՝ յարձակեցաւ Ասորեստանի վրայ (634), բայց իր
բանակը յաղթուեցաւ և ինքն ալ սպաննուեցաւ :

2. Կիաքսար՝ Փրաւորդի որդին հօրը յաջորդելով
սկսաւ բանակը վերակազմել, յետոյ յարձակեցաւ Ասո-

(*) Ծննդոց ժ. 2 :

(**) Դ. Թաղաւոր ժէ. 6 :

1. Մարաց հին պատմութիւնը 2. Մարական իշխանութեան
կազմութիւնը և Կիաքսար :

րեստանի վրայ, յաղթեց թշնամիին և յառաջացաւ մինչեւ Նինուէ զոր պաշարեց (632), սակայն յանկարծ ստիպուեցաւ պաշարումը վերցնել և դառնալ իր երկիրը, վասն զի Սկիւթացիք — վայրագ ժողովուրդ մը — կովկասի լեռներէն իջնելով՝ Մարաստան արշաւած էին, կողոպտելով, քանդելով բոլոր երկիրը։ Կիւքսար պատերազմեցաւ քաջութեամբ, բայց յաղթուելով ստիպուեցաւ Սկիւթացւոց գերիշխանութիւնը ընդունիլ և տարեկան տուրք մը վճարել։ Քանի մը տարի վերջ՝ Կիւքսար Սկիւթացի պետերը խնջոյքի հրաւիրելով՝ զինուորացուց ամէնքն ալ ու ապա սպաննեց։ Յետոյ՝ այս թափառական, զաղրատեսիլ ամբոխը իրենց երկիրը վանեց։ Կիւքսար գիտնալով որ Ասորեստան չափազանց տկարացած էր Սկիւթական արշաւանքէն, որոշեց իր պատերազմը նորոգել, բայց այս անգամ իր յաղթութեան վրայ բոլորովին վստահ ըլլալու համար, դաշնակցեցաւ Բաբելոնի իշխանին՝ Նաբոպոլասարին հետ, և իր աղջիկը անոր Նաբուգոդոնոսոր որդւոյն կնութեան տուաւ։ Երկու դաշնակից բանակներ, մին՝ հարաւէն և միւսը՝ հիւսիսէն յարձակեցան Նինուէի վրայ։ Պաշարումը չատ երկար պիտի տեւէր եթէ Տիգրիսի ջուրերուն յորդմամբ ամրակուռ պարիսպին մէկ մասը կործանուած չըլլար։ Ասորեստանի պետը, այս դժբախտ պարագային տակ, այլ եւս անօգուտ համարելով զիմադրել, անձնապաշտ եղաւ (606 Ն. Ք.)։ Մարաց պետը Ասորեստանի թագաւորութիւնը կործանելէ յետոյ՝ արեւմուտք արշաւեց Լիւդիոյ թագաւորին դէմ։ Պատերազմը բուռն և երկարատեւ եղաւ։ Օր մը, երբ դարձեալ կը պատերազմէին, երկինք խաւարեցաւ, — արեգակնային խաւարում պատահած էր — երկու բանակներն ալ զարհուրած՝ հաշտութիւն խօսեցան և որոշուեցաւ որ Ալիս գետը

երկու տէրութեանց սահմանագլուխ ըլլայ, հաւ Լիւդիոյ թագաւորը իր աղջիկը Կիւքսարի Աժդահակ որդւոյն կնութեան տայ։

3. Աժդահակ իր հօր մահէն (593) վերջ թագաւոր եղաւ։ Սա չունեցաւ իր հօր կորովն ու կարողութիւնը։ Կիւքսար՝ Պարսից Կամբիւս իշխանին որդին չհազանդեցաւ իր գերիշխան պետութեան, յաղթեց Աժդահակի և մտաւ Եկրատան, Մարաց իշխանութեան մայրաքաղաքը։ Կիւքսոս անուանուեցաւ Մարաց և Պարսից թագաւորը միանգամայն (558)։

(Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ)

Մարք քաջ, բայց խիստ ժողովուրդ մ'էին, իրենց յաղթութենէն վերջ և փառքին մէջ շուտով ապականեցան բարքով։ Մարական պաշտօնեայք կը հագնէին գոյնզգոյն, երկայն զգեստներ, բազուկնին՝ ապարանջանով և պարանոցնին ոսկի մանեակով և չղթայով զարդարած։ Մոգերուն դասը իբրեւ կրօնքի պաշտօնեայ և երազի մեկնիչ՝ մեծ աղդեցութիւն ունէր իշխանին և տէրութեան քաղաքականութեան վրայ։ Մարական հզօր իշխանութիւնը կարճատեւ եղաւ, հազիւ 48 տարուան կեանք ունեցաւ (606-558)։ Մարք՝ գրականութեան և ճարտարութեան տեսակէտով՝ նշանակելի բան մը թողած չեն։

Բ. Պ Ա Ր Ս Ի Կ Ք

Կ Ի Ի Ր Ո Ս

1. Պարսիկները, հին ժամանակ, բաժնուած էին զանազան ցեղերու որոնց իւրաքանչիւրը ունէր իր պետը։

3. Աժդահակ և Մարական իշխանութեան կործանումը։ 1. Պարսկական իշխանութեան սկիզբը։

Կը կարծուի, թէ Ա. քեմէնէս եղաւ առաջին պետը որ հիմը դրաւ Պարսկական միացեալ իշխանութեան : Այս իշխանը, ինչպէս և իր չորս յաջորդները, Բասարկատա հաստատեցին իրենց իշխանութեան աթոռը, Մարաց իշխաններուն գերիշխանութեան տակ, մինչեւ որ Կիւրոս Աժդահակի տէրութիւնը կործանելով՝ իր երկիրը ազատեց բոլորովին Մարաց հպատակութենէն :

2. Կիւրոս՝ Պարսիկ Կամբիւս իշխանին և Աժդահակի դստեր որդին էր. իր մանկութիւնը առասպելապատում է : Ինչ որ ստոյգ է անոր մասին պատմուածներուն մէջ սա է, թէ Պարսիկները Մարաց գերիշխանութեան տակ էին և թէ՛ Կիւրոս որ Մարաց արքունիքն էր, յաջողեցաւ Պարսկաստան երթալ :

3. Կիւրոս Պարսիկ արքունիքին մէջ կրթուեցաւ : Ապա Մարաց ինքնակալին վրայ քալեց : Պարագաները շատ նպաստաւոր էին իրեն. Նաբուգոդոնոսոր՝ Աժդահակի քեռորդին, մեռած էր, և հաւանական չէր որ անոր յաջորդը Մարաց օգնէր. Արբակ իրեն միացաւ : Աժդահակ յաղթուելով գերի բռնուեցաւ : Կիւրոս յաղթանակով՝ Եկրատան մտաւ և Մարաց ու Պարսից պետ հրատարակուեցաւ (558 Ն. Ք.) :

4. Կիւրոս՝ քիչ ժամանակէն՝ Արեւմուտք արշաւեց, ուր հզօր իշխանութիւն մը վտանգ կը սպառնար իր տէրութեան, Կրեսոս, Լիւդիոյ զօրաւոր և հարուստ իշխանը լսելով Աժդահակի — իր քեռորդուն — մահը, մեծ պատրաստութիւններ տեսաւ. թէ՛ վրէժ լուծելու,

2. Կիւրոսի մանկութիւնը. 3. Կիւրոսի աշխարհակալութեան սերը և յաջողութեան պայմանները. 4. Կիւրոսի պատերազմը Կրեսոսի դէմ

և թէ՛ Պարսկական նորածին տէրութիւնը ջնջելու համար : Այս նպատակով նախ՝ ապահովեց Բաբելոնի, Եգիպտոսի եւ Ապարտայի դաշնակցութիւնը, ապա Դելփիսի պատգամախօսին պատասխանէն քաջալերուած թէ՛ «Մեծ տէրութիւն մը պիտի կործանէր, եթէ պատերազմի ձեռնարկէր», յարձակողականի սկսաւ, յառաջացաւ մինչեւ Ալիս գետ, որմէ անցաւ Թաղէս փիլիսոփային հնարքով : Կիւրոս հասաւ իր բանակով : Պատերազմը անորոշ մնաց : Կրեսոս Սարդիկէ քաղաքեցաւ խորհելով որ Պարսիկները պիտի դառնան իրենց երկիրը : Մեծ եղաւ իր զարմանքը, երբ յանկարծ քաղաքին պարսպներուն տակ տեսաւ թշնամին. իր ձիաւոր զօրքով Կիւրոսի դէմ ելաւ, բայց յաղթուեցաւ ու գերի բռնուեցաւ. Սարդիկէ ալ գրաւուեցաւ : Կիւրոս զգածուելով Կրեսոսի սրտաշարժ պատմութենէն և մտածելով բախտին անկայունութեան վրայ՝ պատուով պահեց իր մօտ Լիւդիոյ գժրախոս իշխանը :

5. Կիւրոս՝ Փոքր-Ասիոյ ծովեզերեայ եւ կղզեքնակ Յոյն գաղթականութիւնները նուաճելէ յետոյ՝ իր հիւսիսային զինակցին հետ (*) յարձակեցաւ Բաբելոնի վրայ, երկար ժամանակ պաշարեց զայն, վերջապէս հնարքով մը գրաւեց Արեւելքի այս հոյակապ քաղաքը, մինչդեռ բնակիչները բոլորովին ապահով՝ քաղաքին ամրութեան վրայ զուարճութեան եւ խնճոյքի տուած էին զիրենք (538) : Կիւրոս քաղցրութեամբ վարուեցաւ բնակիչներուն հետ, յարգելով անոնց սովորութիւնները, նմանապէս՝

(*) Երեմիա ԾԱ. 27.

5. Կիւրոս կը տիրէ Փոքր-Ասիոյ, Յունական գաղթականութիւններուն և Բաբելոնի :

իր թոյլտուութեամբ բազմաթիւ Հրեայ գերիներ՝ առաջ-
նորդութեամբ Զորաբարէլի (*)՝ Պաղեստին գացին Երու-
սաղէմի տաճարը վերականգնելու :

6. Կիւրոս՝ Արեւմտեան Ասիա իր տիրապետու-
թեան տակ առնելէ յետոյ՝ իր տէրութեան հիւսիսային-
արեւելեան կողմը արշաւեց Սկիւթացի ժողովուրդներէն
Մասագէտներուն (**) թագուհւոյն դէմ : Այս իր վերջին
արշաւանքը եղաւ : Թագուհւոյն որդին՝ որ գերի բռ-
նուած էր, գերութեան վիճակին չհանդուրժելով անձ-
նասպան եղաւ : Որդեկորոյս թագուհին յարձակեցաւ
Պարսից վրայ, որոնց մեծ ջարդ մը տուաւ . կ'ըսուի
թէ՝ Կիւրոս պատերազմի դաշտին վրայ մեռած գտնուե-
ցաւ եւ թէ՝ իր մարմինը թշնամւոյն ձեռքը անցաւ .
բայց այս ճշմարիտ չթուիր, հաւանական է որ Կիւրոս
իր առած վէրքէն մեռաւ, եւ իր մարմինը Պարսկաս-
տան տարուելով՝ թաղուեցաւ Բասարկատա :

7. Կիւրոս՝ Պարսիկ իշխաններուն մէջ շատ համ-
բաւաւոր եղաւ . կորովի, քաջ եւ գործունեայ իշխան
մ'էր : Մեծ աշխարհակալ մ'եղաւ . հիմնեց. քսան եւ ինը
տարուան մէջ, Պարսկական ընդարձակ կայսրութիւնը
որ կը տարածուէր Յաքսարտէս գետէն մինչեւ Եգիպ-
տոս, Ինդոս գետէն մինչեւ Հելլեսպոնտոս : Զուներգաւ
վարչական ձիրքեր . իր ընկճած գաւառները կառավա-
րելու համար միօրինակ դրութեան մը չհետեւեցաւ,
այնպէս որ տէրութեան մասերը շատ թոյլ կերպով կա-
պուած էին իրարու հետ :

(*) Եզր. Ա. 2-4.

(**) Մասթուծք ըստ Նիդէի (Յեղ. Ը. էջ 351):

6. Կիւրոսի արշաւանքը եւ մահը. 7. Կիւրոսի նկարագիրը.

1. Կիւրոսի յաջորդեց իր որդին Կամբիւս . սա՝
խիստ եւ փառասէր իշխան մ'էր . քիչ ժամանակէն
հօրը նման աշխարհակալութեան ձեռնարկեց :

2. Պարուն չորս մեծ պետութիւններէն ետքը՝ Մա-
րաստան, Լիւդիա եւ Բաբելոն՝ արդէն ընկճուած՝ Պարսիկ
ընդարձակ իշխանութեան հետ միացած էին . Եգիպտոս
միայն անկախ կը մնար : Կամբիւս որոշեց նուաճել զայն .
պատրուակ չէր պակսեր : Եգիպտոս երբեմն դաշնակցած
էր Լիւդիոյ իր հօր դէմ, նոյնպէս՝ Ամասիս իշխանը մեր-
ժած էր իր աղջիկը անոր կնութեան տալու : Պատերազ-
միէ առաջ՝ բարեկամութեան դաշինք կ'ընէր Սրաբացի
իշխաններու հետ, որոնց երկրէն պիտի անցնէր, եւ յետոյ՝
որպէս զի կարենար ազդուապէս պաշարել եւ չուտով
գրաւել Մեմփիս, դաշնակից բրաւ իրեն՝ Փիւնիկեցիներ-
ը, ասոնց հօգօր նաւատորմիդով Նեղոսի բերանը փակե-
լու համար : Փսամիտիքոս՝ որ իր հօր՝ Ամասիսի յաջորդած
էր, մեծ բանակով մը Պէլուսիոն քաղաքին առջեւ
թշնամւոյն կը սպասէր : Պատերազմը սոսկալի եղաւ,
երկու կողմերն ալ մեծ կորուստներ կրեցին, վերջապէս
Եգիպտացիք յաղթուելով՝ խոյս տուին եւ ապաստանե-
ցան Մեմփիս . պաշարումը երկար չտեւեց, քաղաքը
անձնատուր եղաւ :

3. Կամբիւս բոլոր Եգիպտոսի տիրելէ յետոյ՝ մտա-
ծեց գրաւել նաեւ 1. Կարքեդոն 2. Արամազդ Ամոնի
մահանին գանձերը եւ 3. Եթովպիա : Այս երեք խոր-
հուրդներն ալ ի դերեւ եկան : Փիւնիկեան նաւատորմիդը

1. Կամբիւս՝ Պարսկական զանին վրայ. 2. Կամբիւս Եգիպտոսի
կր տիրէ. 3. Կամբիւսի Ա. փրկեան միւս արշաւանքները :

զոր Կամբիւս ուզեց Կարքեդոնի դէմ ղրկել, մերժեց հնազանդիլ, վասն զի Կարքեդոն Փիւնիկեան ծաղկեալ գաղթականութիւն մ'էր: Պարսից իշխանը նկատելով որ իր մնացեալ նաւային ոյժը անբաւական էր Կարքեդոն նուաճելու, հրաժարեցաւ իր դիտաւորութենէն — Բանակը՝ զոր ղրկեց Լիբէական անապատ Արամազդ Ամմոնի մեհեանը կողոպտելու, բողոքովին անհետ եղաւ անապատին աւազներուն մէջ: — Իր Յթովպական արշաւանքն ալ կատարեալ ձախողութեան մատնուեցաւ. բանակը սովատանջ կորսուեցաւ եւ ինքը՝ սաստիկ կատաղած իր ձեռնարկներուն անյաջող վախճանին վրայ՝ Եգիպտոս դարձաւ:

4. Այս միջոցին Եգիպտացիք իրենց Ապիս կովուն տօնը կը կատարէին մեծահանդէս, ամբողջ երկիրը ցընծութեան մէջ էր: Անհաւանական չէ որ Եգիպտացիք եւ իրենց յաղթուած իշխանը քաջալերուած Կամբիւսի ձախողութիւններէն՝ որոնք տասանորդած էին Պարսիկ բանակը, մտադրած ըլլան Կամբիւսի դէմ ելնելու: Եգիպտացւոց ուրախութիւնը սոսկալի անգթութեան մղեց Պարսիկ իշխանը. իր ձեռքով սպաննեց Ապիս կովը, քուրմերը ծեծել տուաւ. դից արձանները հրապարակաւ անարգեց, անոնց իշխանը մահուան դատապարտեց, մեռելոց գերեզմանները բանալ տուաւ. այս եւ ուրիշ խիստ գործերով սարսափ ազդեց Եգիպտոսի ժողովուրդին:

5. Կամբիւսի բացակայութեան միջոցին քաղաքական մեծ փոփոխութիւն մը տեղի ունեցած էր Պարսկաստանի մէջ: Գոմատէս անուանով մոգ մը Կիւրոսի մեռած որդին՝ Շմերտ՝ ձեւանալով իշխանութեան բարձ-

4. Կամբիւսի խստութիւնները Եգիպտոսի մէջ. 5. Պարսկաստանի քաղաքական մեծ դէպքը և Կամբիւսի մահը:

րացած էր: Կամբիւս երբ այս ծանր դէպքը լսեց, փութաց իր երկիրը դառնալ. ճամբան մեռաւ դիպուածով իր դաշոյնէն վիրաւորուելով (522): Ուրիշներ, ընդհակառակն, հաւանական կը համարին որ Կամբիւս իր վիճակէն անյոյս՝ անձնասպան եղած ըլլայ. խորհելով որ ինքը ատելի էր Պարսից, թէ ասոնք կը հաւատային որ արդարեւ նոր իշխանը Կիւրոսին որդին՝ Շմերտն է, թէ Մարք՝ որոնք իր բանակին մեծ մասը կը կազմէին, պիտի չուզէին պատերազմիլ տապալելու մէկը — մոգը — որ թագաւորական իշխանութիւնը Մարական ցեղին կը փոխանցէր:

ԴԱՐԵՂ

1. Պարսկաստանի մէջ տեղի ունեցած փոփոխութեան նպատակը կրկին էր, — քաղաքական եւ կրօնական: Առաջին նպատակը յաջողեցաւ, երբ Սուտ-Շմերտ իր ցեղակից Մարաց օգնութեամբ եւ մանաւանդ Կամբիւսի մահուամբ հաստատուեցաւ պարսկական գահուն վրայ: Սուտ-Շմերտ քանի մը շնորհներ ըրաւ իր բաղմաթիւ հպատակներուն հաճելի ըլլալու համար, ապա ձեռնարկեց կրօնական նպատակը իրականացնելու, Մոգութիւնը հաստատելով Պարսկական կրօնքին տեղ: Պարսից եօթը իշխաններ սկսան կասկածիլ գահակալէն, անոր անցուցած կեանքին պատճառաւ: Իրենց կասկածը ստուգուեցաւ, վասն զի յաջողեցան խարդախութիւնը երեւան հանել: Ականջատ Սուտ-Շմերտ մեռաւ եւ իր տեղը Դարեհ՝ Վշտապեան՝ եօթը իշխաններէն մէկը. գահ բարձրացաւ (521 Ն. Ք.) եւ իր իշխանութիւնը

1. Դարեհ Պարսկական գահը կը բարձրանայ:

ամրապնդելու եւ յարգելի ու օրինաւոր ընծայելու համար ամուսնացաւ Կիւրոսի Աղոս աղջկան հետ :

2. Պարսկական իշխանութեան շուրջ յուզուող խնդիրներուն հետեւանքով՝ տէրութեան զանազան մասերուն մէջ խռովութիւններ ծագած էին: Ամէնէն ծանրակշիռ դէպքն էր Բաբելոնցոցը: Բաբելոն՝ որ ամրացած էր այս նպատակով, դէմ դրաւ Պարսից յարձակումներուն, մինչեւ որ Զոպիրոսի՝ Պարսիկ իշխանի մը՝ խորամանկութեամբ քաղաքը գրաւուեցաւ: Դարեհ անոր պղնձեայ դռները վերցնել և պարիսպները կործանել սուլաւ: Բաբելոնի երկրորդ շարժումը Պարսից դէմ՝ աւելի յաջող արդիւնք չունեցաւ: Միւս բոլոր շարժումներն ալ մի առ մի զսպուեցան:

3. Դարեհ փորձով տեսնելով որ շատ թոյլ է այն քաղաքական կապը՝ որ կը միացնէր իրարու՝ տէրութեան զանազան մասերը, սկսաւ նոր կազմակերպութիւն մը տալ պետութեան: Հաստատեց իր ընկճած բոլոր երկիրներուն մէջ վարչական միօրինակ դրութիւն մը, թէեւ ազատ թողուց զանոնք իրենց լեզուին, կրօնքին եւ օրէնքներուն մէջ: Տէրութիւնը բաժնեց 23 սատրապութեանց, որոնց իւրաքանչիւրը ունէր սատրապ մը, զինուորական հրամանատար մը եւ խորհրդական ֆարսուդար մը: Այս երեք բարձրաստիճան իշխաններուն դժուար էր համաձայնիլ և բաժնուիլ տէրութեան ամբողջութեանէն, մանաւանդ որ թագաւորը երբեմն մեծ իշխան մը — ընդհանրադէս իր եղբայրը կամ որդին — մեծ բանակով մը կը զրկէր հոն ուր քննութիւն մը կատարել

2. Կռիւները կը զսպուին: 3. Դարեհ կը վերակազմէ տէրութիւնը:

5. Արուեստ և ճարտարութիւն ծաղկեցան Փիւնիկէի մէջ: Համաւաւոր էին Սիդոնի նուրբ ասեղնագործութիւնները և կերպաները, թափանցիկ ապակին՝ զոր դիպուածով գտան, Տիւրոսի ծիրանի ներկը՝ զոր խեցեմորթէ մը կը պատրաստէին, ծիրանեգոյն կերպասները՝ որոնք իշխաններու և մեծամեծներու գործածութեան համար սանմանուած էին, և այլն: Փիւնիկեցիք՝ արուեստից մէջ՝ Եգիպտացոց և Քաղդէացոց աշակերտ եղան, բայց ինչ որ ընդունեցան անոնցմէ — տարազագործութիւն, ներկարարութիւն, խեցեչինութիւն և այլն — կատարելագործեցին:

6. Փիւնիկէ հին աշխարհի յանձնակատարն էր (*). իր ընդարձակ յարարերութիւնը կը կատարէր՝ ցամաքի ճամբով՝ Արեւելքի հետ, և ծովով՝ Արեւմուտքի հետ: Իր կարաւանները կ'երթեւեկէին Ասիոյ և Ափրիկէի մէջ, յառաջանալով մինչեւ Հնդկաստան, իր նաւերը կը չրջէին Միջերկրականի մէջ և եզերքները, անցնելով Հերակլէսի կոթողներէն (Ճիպրալթար), դէպ ի հիւսիս Բրիտանական, և դէպ ի հարաւ՝ Քանարեան կղզիները կ'երթային: Փիւնիկեցի նաւորդներն էին որ է. դարուն (Ն. Ք.) Եգիպտոսի իշխանի մը ծառայութեան տակ Ափրիկէի չրջանն ըրին երեք տարուան մէջ, սկսելով Կարմիր ծովէն և դառնալով Միջերկրականէն: Ասոնք իրենց գտած աշխարհները և չահաստանները գաղտնի կը պահէին, չուզելով մրցակից ունենալ վաճառականութեան մէջ: Բայց Յոյները առեւտրական և գաղթային ձեռնարկնե-

(*) Եգեկիէլ Իէ. 5-25.

5-6 Փիւնիկեցիք՝ ճարտարութեան և վաճառականութեան մեջ:

րու սկսելով (1000 Ն. Ք.)՝ իրենց մեծ մրցակիցներն եղան, մինչեւ որ Ալեքսանդր մեծ Աղեքսանդրիա քաղաքը հիմնելով մահացու հարուածը տուաւ իրենց վաճառականութեան :

7. Փիւնիկեցիք լոկ իրենց չահուն համար ընդարձակ վաճառականութիւն կ'ընէին այլ և այլ ազգերու հետ . սակայն իրենց այս յարաբերութեամբ՝ անգիտակցաբար շատ նպաստեցին քաղաքակրթութեան ծաւալման : Իրենք փոխադրեցին Եգիպտական և Ասորական արուեստի և ճարտարութեան արտադրութիւնները Արիւմուտքի բարբարիկ ցեղերուն մէջ, որոնց իրեւ օրինակ ծառայեցին Արեւելքէն տարուած անօթները, կերպասները, և այլն : Բայց աստի՛ Այքռաքէնը գտնելու փառքը Փիւնիկեցւոց կը վերաբերի . ճշմարիտ է որ իրենք չգտան պիտը, որովհետեւ Եգիպտացիք՝ իրենցմէ շատ դարեր առաջ՝ գիտէին գրել, բայց Եգիպտական դրութիւնը շատ դժուար և խառնակ էր . Փիւնիկեցիք, իրենց առեւտուրին մէջ, պէտք ունէին աւելի պարզ դրութեան մը, ուստի վանկ և բառ ներկայացնող Եգիպտական նշանագրերը ձգելով՝ սկսան ՁՁ տառ միայն գործածել, որոնց իւրաքանչիւրը՝ անփոփոխ, սկզբնական ձայն մը կը ներկայացնէր : Բոլոր ժողովուրդները ընդունեցան Փիւնիկեան այս պարզ դրութիւնը աւելի կամ նուազ ձեւափոխմամբ :

(Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ)

Փիւնիկեցիք, լեզուով Սեմական և ցեղով Քամեան, աշխարհի ամենահին վաճառական, նաւարկու և գաղ-

7. Փիւնիկեցւոց դերը քաղաքակրթութեան մէջ :

թարար ժողովուրդն եղան : Պատերազմիկ չըլլալով՝ հետզհետէ հպատակեցան Եգիպտացւոց, Ասորեստացւոց, Պարսից, Յունաց և Հռոմէացւոց : Իրենց այբուբէնի գիւտով և վաճառականական ընդարձակ յարաբերութեամբ մեծապէս սատարեցին աշխարհի քաղաքակրթութեան, բայց իրենց այս սպասարկութիւնը քաղաքակրթութեան ծաւալման՝ արդիւնք չէր օգտակար ըլլալու գիտակցական ջանքի . պատշաճօրէն կարելի է Փիւնիկեան ժողովուրդը նմանցնել «թուչունի մը որ թռչած ժամանակ հատիկներ կը թափթփէ քան երկրագործի մը՝ որ հունտը կը սերմանէ :

ՓԻՒՆԻԿԵԱՆ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Փիւնիկեցիք եղան առաջին գաղթարար ժողովուրդը : Արաբական և Պարսկական ծովերուն եզերքը, Կիպրոսի և Միջերկրականի ուրիշ կարեւոր կղզիներու մէջ, Ափրիկէի հիւսիսային եզերքը, Սպանիոյ մէջ հիմնեցին հաշուատուններ, որոնք քիչ ժամանակէն բաղամարդ ծաղկեալ գաղթականութիւններ եղան : Անոնց մէջ ամէնէն նշանաւորն էր Կարքեդոն :

2. Կը պատմուի թէ Ելիսա կամ Դիդէ՝ Տիւրոսի իշխաններէն միոյն աղջիկը փախչելով իր ընչաքաղց Պիգմալիոն եղբորմէն՝ որ իր ամուսինը սպաննած էր, տէր եղաւ՝ իր խորագիտութեամբ՝ Ափրիկէի հիւսիսային եզերքը մաս մը հողի և հիմը դրաւ Կարքեդոնի Թ. դարուն : Այս քաղաքը՝ իր նպաստաւոր դիրքին շնորհիւ՝ շուտով բարգաւաճեցաւ եւ զօրացաւ, գերազանցեց

1. Փիւնիկէ՝ առաջին գաղթարար երկիրը : 2. Կարքեդոնի հիմնարկութիւնը և մեծութիւնը :

մայր-երկիրը իր վաճառականութեամբ եւ զօրութեամբ, գրաւեց Ափրիկէի գրեթէ բոլոր եզերքները, Սպանիոյ մեծ մասը, Սարաենիա, Գորսիքա եւ Սիկիլիա, վերջապէս եղաւ Արեւմտեան Միջերկրականի ամէնէն մեծ ծովային պետութիւնը :

3. Կարքեդոնի կառավարութիւնը Հանրապետութիւն էր. ամէնէն մեծ ժողովն էր Ծերակոյտը որ քաղաքին հարուստ վաճառականներէն կը բաղկանար. երկու բարձր պաշտօնեաներ կը վարէին գործադիր իշխանութիւնը : Կարքեդոնական իշխանութիւնը շատ խիստ էր, այսու հանդերձ յաջողեցաւ Զ. դարէն մինչեւ Գ. դար իր կայսրութիւնը պահպանել, չնորհիւ իր հզօր նաւատորմին եւ բանակին որ վարձկան, բախտախնդիր զինուորներէ կը կազմուէր :

4. Հռոմ նախանձով կը դիտէր Կարքեդոնի զարգացումն ու մեծութիւնը : Սիկիլիոյ գրաւումը Կարքեդոնի կողմէն՝ պատճառ եղաւ՝ քիչ ժամանակէն՝ այս երկու մրցակից հանրապետութեանց զգալի մասն : Այն երկարատեւ կռիւները՝ որոնք ամենայն սաստկութեամբ մղուեցան երկուստեք, ծանօթ են պատմութեան մէջ «Փիւնիկեան պատերազմներ» անունով : Կարքեդոն՝ Ա. Փիւնիկեան պատերազմին մէջ կորսնցուց Սիկիլիա (241), Բ. ին մէջ՝ Սպանիա (201) հակառակ Աննիբալի դիւցազնական ջանքերուն եւ ռազմագիտական շարժումներուն, Գ. ին մէջ Հռոմի Ծերակոյտին անգութ եւ անարդար հրամանով՝ Կարքեդոն կործանեցաւ (146) : Այսօր Թուսուզի մօտ աւազուտ անապատին վրայ ցիրուցան սիւ-

3. Կարքեդոնի կառավարութիւնը եւ մեծութիւնը. 4. Փիւնիկեան պատերազմները եւ իրենց վախճանը :

ներու բեկորներ, աւերակներու կոյտեր, կիսափուշ ջրամբարներ կը նշանակեն այն տխրագոյնիկ վայրը, ուր երբեմն Կարքեդոն կը կանգնէր հզօր եւ բարգաւաճ :

Ճ. Փիւնիկէի գաղթականութիւնները շատ օգտակար եղան իրեն (մայր-երկրին), վասն զի նոր հրապարակներ բացին իր արտադրութեանց համար, մղում տալով ճարտարութեան զարգացման եւ հարստութեան աճման : Եւ այս՝ ճշմարիտ է առ հասարակ բոլոր գաղթականութեանց համար : Դարձեալ՝ մայր-երկիրը՝ իր գաղ-վայրերը ծաղկեցնելու նպատակով մասնաւոր դիւրութիւններ կ'ընծայէ, զոր օրինակ թոյլ կու տայ որ իր օրէնքները ի գործ դրուին տեղական, տնտեսական նոր պայմաններու պատշաճեցմամբ : Այս պատճառներով քաղաքական գիտութիւնը աւելի զարգացած է գաղթականութեանց քան թէ մայր-երկրին մէջ :

Հ Ա Ր Յ Ա Ր Ա Ն

Փիւնիկէ ի՞նչ տեսակ երկիր էր եւ ո՞ւր կը գտնուէր — Ռուր էին Տիւրոս եւ Սիդոն քաղաքները — Ռուր էին Լիբանան լեռները, հիմա ի՞նչ կը կոչուին — Ռուր է Կարֆեդոն — Փիւնիկեցւոց դիրքը ի՞նչ էր հին ժողովրդոց մէջ իբրեւ գաղթաբար եւ վաճառական ժողովուրդ — Ռուր ժողովուրդները Փիւնիկեցւոց մրցակից եղան վաճառականութեան մէջ — Փիւնիկեցիք ի՞նչ ժառանգութիւն մատուցին հին ժողովուրդներու քաղաքակրթութեան — Ի՞նչ կարեւոր գիւետեր կը վերագրուին Փիւնիկեցւոց :

5. Դարթականութեան օգտակարութիւնը՝ մայր-երկրին :

ԱՐԻԱԿԱՆՔ

Իրան լեռնադաշտ մ'է Տիգրիս, Խնդոս գետերուն
և Կասպից ու Պարսկային ծովերուն միջև . կը բաղկա-
նայ աւազուտ, կիզիչ անապատներէ, բարձր լեռներէ
և հովիտներէ . կլիման շատ անհաւասար է, ձմեռը
սաստիկ ցուրտ և ամառը սաստիկ տաք է : Մարաստան
հիւսիսային արեւմտեան, և Պարսկաստան՝ հարաւային
արեւմտեան կողմն էր :

Արիական ցեղեր Իրանի մէջ կը բնակէին, իրենց
բնագաւառը, ըստ գիտնականաց, Ոքսոս և Յաքսար-
տէս գետերուն շուրջն էր, հոս կը բնակէին Եւրոպացի
և Ասիացի Արիականաց Նախահայրերը : Ժամանակ
անցնելէ վերջ՝ գաղթականութեան զօրաւոր հոսանք մը
սկսաւ . գաղթականութիւններէն ոմանք դէպի Արեւ-
մուտք յառաջանալով՝ հաստատուեցան Եւրոպա և կաղ-
մեցին Յուն, Լատին, Տեւտոն և այլ ազգութիւններ :
Ասիացի Արիականներէն Մարք՝ Մարաստանի, Պարսկք՝
Պարսկաստանի և Հնդկք Հնդկաստանի մէջ հաստատու-
եցան :

Ասիացի Արիականաց գլխաւոր ժողովուրդները՝
որոնց պատմութիւնները պիտի ներկայացնենք յաջոր-
դաբար, հետեւեալներն են .

Ա. Մարք

Բ. Պարսկք

Բ. Հնդկք :

Ձանց կ'ընենք խօսիլ Հայոց վրայ, ինչպէս նաեւ Սեմականներէն
Հրէից վրայ, վասն զի մեր վարժարաններուն մէջ երկուքն ալ առանձին
կ'աւանդուին արդէն :

Ա. ՄԱՐՔ

1. Մարք զանազան ցեղերու բաժնուած էին,
իւրաքանչիւրը իր պետն ունէր . կը սերէին Յարէթի Մա-
դայի որդիէն (*) : Ձենդ-Աւեստա չի յիշեր այս ժողո-
վուրդին անունը, Ասորեստանցոց արձանագրութիւն-
ներն ալ առաջին անգամ կը յիշեն զայն Թ. դարուն
կիսուն (Ն. Ք.) , երբ Սալմանասար Բ. (850) և յետոյ
իր որդին Մարաստան արշաւելով հարկատու ըրին
զայն . կը պատմուի թէ՛ Դէուկ Մարական անջատ
ցեղերը միացնելով իր տակ՝ հզօր պետութիւն մը հիմ-
նեց : Բայց այս պատմութիւնը ճշմարիտ չի թուիր,
վասն զի այսպիսի կեդրոնացեալ իշխանութիւն մը չէր
կրնար կազմուիլ ճիշդ ա՛յն ժամանակ, երբ Մարդոն՝
Ասորեստանի պետը Մարաստան իր կայսրութեան հետ
միացուցած, բնակիչներէն մէկ մասը տեղափոխած և
անոնց տեղ Մամարիոյ քաղաքներէն Իսրայիլացի գե-
րիներ հաստատած էր (**) (710 Ն. Ք.) : Կ'ըսուի թէ՛
Փրաւորդ Մարական իշխանութիւնը ընդարձակել ու-
ղեւիով՝ յարձակեցաւ Ասորեստանի վրայ (634) , բայց իր
բանակը յաղթուեցաւ և ինքն ալ սպաննուեցաւ :

2. Կիաքսար՝ Փրաւորդի որդին հօրը յաջորդելով
սկսաւ բանակը վերակազմել, յետոյ յարձակեցաւ Ասո-

(*) Ծննդոց Ժ. 2 :

(**) Դ. Թագաւոր Ժէ. 6 :

1. Մարաց հին պատմութիւնը : 2. Մարական իշխանութեան
կազմութիւնը և Կիաքսար :

րեստանի վրայ, յաղթեց թշնամիին և յառաջացաւ մինչեւ Նինուէ զոր պաշարեց (632), սակայն յանկարծ ստիպուեցաւ պաշարումը վերցնել և դառնալ իր երկիրը, վասն զի Սկիւթացիք—վայրագ ժողովուրդ մը—կովկասի լեռներէն իջնելով՝ Մարաստան արշաւած էին, կողոպտելով, քանդելով բոլոր երկիրը։ Կիաքսար պատերազմեցաւ քաջութեամբ, բայց յաղթուելով ստիպուեցաւ Սկիւթացեոց գերիշխանութիւնը ընդունիլ և ռարեկան տուրք մը վճարել։ Քանի մը տարի վերջ՝ Կիաքսար Սկիւթացի պետերը խնջոյքի հրաւիրելով՝ գինովացուց ամէնքն ալ ու ապա սպաննեց։ Յետոյ՝ այս թափառական, զազրատեսիլ ամբոխը իրենց երկիրը վանեց։ Կիաքսար գիտնալով որ Ասորեստան չափազանց տկարացած էր Սկիւթական արշաւանքէն, որոշեց իր պատերազմը նորոգել, բայց այս անգամ իր յաղթութեան վրայ բոլորովին վստահ ըլլալու համար, դաշնակցեցաւ Բաբելոնի իշխանին՝ Նաբոպոլասարին հետ, և իր ազնիւք անոր Նաբուգոդոնոսոր որդւոյն կնութեան տուաւ։ Երկու դաշնակից բանակներ, մին՝ հարաւէն և միւսը՝ հիւսիսէն յարձակեցան Նինուէի վրայ։ Պաշարումը շատ երկար պիտի տեւէր եթէ Տիգրիսի ջուրերուն յորդմամբ ամբակուռ պարիսպին մէկ մասը կործանուած չըլլար։ Ասորեստանի պետը, այս դժբախտ պարագային տակ, այլ եւս անօգուտ համարելով դիմադրել, անձնասպան եղաւ (606 Ն. Ք.)։ Մարաց պետը Ասորեստանի թագաւորութիւնը կործանելէ յետոյ՝ արեւմուտք արշաւեց Լիւդիոյ թագաւորին դէմ։ Պատերազմը բուռն և երկարատեւ եղաւ։ Օր մը, երբ դարձեալ կը պատերազմէին, երկինք խաւարեցաւ, — արեգակնային խաւարում պատահած էր — երկու բանակներն ալ զարհուրած՝ հաշտութիւն խօսեցան և որոշուեցաւ որ Ալիս գետը

երկու տէրութեանց սահմանագլուխ ըլլայ, հաւ Լիւդիոյ թագաւորը իր ազնիւք Կիաքսարի Աժդահակ որդւոյն կնութեան տայ։

3. Աժդահակ իր հօր մահէն (593) վերջ թագաւոր եղաւ։ Սա չունեցաւ իր հօր կորովն ու կարողութիւնը։ Կիւրոս՝ Պարսից Կամբիւս իշխանին որդին չնազանդեցաւ իր գերիշխան պետութեան, յաղթեց Աժդահակի և մտաւ Եկրատան, Մարաց իշխանութեան մայրաքաղաքը։ Կիւրոս անուանուեցաւ Մարաց և Պարսից թագաւորը միանգամայն (558)։

(Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ)

Մարք քաջ, բայց խիստ ժողովուրդ մ'էին, իրենց յաղթութենէն վերջ և փառքին մէջ շուտով ապականեցան բարքով։ Մարական պաշտօնեայք կը հագնէին գոյնզգոյն, երկայն զգեստներ, բազուկներն՝ ապարանջանով՝ և պարանոցներն ոսկի մանեակով և չղթալով զարդարած։ Մոգերուն դասը իբրեւ կրօնքի պաշտօնեայ և երազի մեկնիչ՝ մեծ աղղեցութիւն ունէր իշխանին և տէրութեան քաղաքականութեան վրայ։ Մարական հզօր իշխանութիւնը կարճատեւ եղաւ, հազիւ 48 տարուան կեանք ունեցաւ (606-558)։ Մարք՝ զբաղանութեան և ճարտարութեան տեսակէտով՝ նշանակելի բան մը թողած չեն։

Բ. Պ Ա Ր Ս Ւ Կ Ք

Կ Ի Ի Ր Ո Ս

1. Պարսիկները, հին ժամանակ, բաժնուած էին զանազան ցեղերու որոնց իւրաքանչիւրը ունէր իր պետը։

3. Աժդահակ և Մարական իշխանութեան կործանումը 1. Պարսկական իշխանութեան սկիզբը։

Կը կարծուի, թէ Ա. քեմենէս եղաւ առաջին պետը որ հիմը դրաւ Պարսկական միացեալ իշխանութեան : Այս իշխանը, ինչպէս և իր չորս յաջորդները, Բասարկատա հաստատեցին իրենց իշխանութեան աթոռը, Մարաց իշխանն երո՞ւն գերիշխանութեան տակ, մինչեւ որ Կիւրոս Աժդահակի տէրութիւնը կործանելով՝ իր երկիրը ազատեց բոլորովին Մարաց հպատակութենէն :

2. Կիւրոս՝ Պարսիկ Կամբիւս իշխանին և Աժդահակի դստեր որդին էր. իր մանկութիւնը առասպելապատում է : Ինչ որ ստոյգ է անոր մասին պատմուածներուն մէջ սա է, թէ Պարսիկները Մարաց գերիշխանութեան տակ էին և թէ՛ Կիւրոս որ Մարաց արքունիքն էր, յաջողեցաւ Պարսկաստան երթալ :

3. Կիւրոս Պարսիկ արքունիքին մէջ կրթուեցաւ : Ապա Մարաց ինքնակալին վրայ քալեց : Պարագաները շատ նպաստաւոր էին իրեն. Նաբուգոդոնոսոր՝ Աժդահակի քեռորդին, մեռած էր, և հաւանական չէր որ անոր յաջորդը Մարաց օգնէր, Արբակ իրեն միացաւ : Աժդահակ յաղթուելով գերի բռնուեցաւ : Կիւրոս յաղթանակով՝ Եկրատան մտաւ և Մարաց ու Պարսից պետ հրատարակուեցաւ (558 Ն. Ք.) :

4. Կիւրոս՝ քիչ ժամանակէն՝ Արեւմուտք արշաւեց, ուր հզօր իշխանութիւն մը վտանգ կը սպառնար իր տէրութեան : Կրեսոս, Լիւդիոյ զօրաւոր և հարուստ իշխանը լսելով Աժդահակի — իր քեռորդւոյն — մահը, մեծ պատրաստութիւններ տեսաւ. թէ՛ վրէժ լուծելու,

2. Կիւրոսի մանկութիւնը. 3. Կիւրոսի աշխարհակալութեան սերը և յաջողութեան պայմանները. 4. Կիւրոսի պատերազմը Կրեսոսի դէմ

և թէ՛ Պարսկական նորածին տէրութիւնը ջնջելու համար : Այս նպատակով նախ՝ ապահովեց Բաբելոնի, Եգիպտոսի եւ Սպարտայի զաշնակցութիւնը, ապա Դելփիսի պատգամախօսին պատասխանէն քաջալերուած թէ՛ «Մեծ տէրութիւն մը պիտի կործանէր, եթէ պատերազմի ձեռնարկէր», յարձակողականի սկսաւ, յառաջացաւ մինչեւ Ալիս գետ, որմէ անցաւ Թաղէս փիլիսոփային հնարքով : Կիւրոս հասաւ իր բանակով : Պատերազմը անորոշ մնաց : Կրեսոս Սարդիկէ քաշուեցաւ խորհելով որ Պարսիկները պիտի դառնան իրենց երկիրը : Մեծ եղաւ իր զարմանքը, երբ յանկարծ քաղաքին պարիսպներուն տակ տեսաւ թշնամին. իր ձիաւոր զօրքով Կիւրոսի դէմ ելաւ, բայց յաղթուեցաւ ու գերի բռնուեցաւ. Սարդիկէ ալ գրաւուեցաւ : Կիւրոս զգածուելով Կրեսոսի սրտաշարժ պատմութենէն և մտածելով բախտին անկայունութեան վրայ՝ պատուով պահեց իր մօտ Լիւդիոյ դժբախտ իշխանը :

5. Կիւրոս՝ Փոքր-Ասիոյ ծովեզերեայ եւ կղզեքանակ Յոյն գաղթականութիւնները նուաճելէ յետոյ՝ իր հիւսիսային զինակցին հետ (*) յարձակեցաւ Բաբելոնի վրայ, երկար ժամանակ պաշարեց զայն, վերջապէս հնարքով մը գրաւեց Արեւելքի այս հոյակապ քաղաքը, մինչդեռ բնակիչները բոլորովին ապահով՝ քաղաքին ամրութեան վրայ զուարճութեան եւ խնձոյքի տուած էին զիրենք (538) : Կիւրոս քաղցրութեամբ վարուեցաւ բնակիչներուն հետ, յարգելով անոնց սովորութիւնները, նմանապէս՝

(*) Երեմիա ԾԱ. 27.

5. Կիւրոս կը տիրէ Փոքր-Ասիոյ, Յունական գաղթականութիւններուն և Բաբելոնի :

իր թոյլտուութեամբ բաղմաթիւ Հրեայ գերիներ՝ առաջ-
նորդութեամբ Զորաբարէլի (*)՝ Պաղեստին գացին Երու-
սաղէմի տաճարը վերականգնելու :

6. Կիւրոս՝ Արեւմտեան Ասիա իր տիրապետու-
թեան տակ առնելէ յետոյ՝ իր տէրութեան հիւսիսային-
արեւելեան կողմը արշաւեց Սկիւթացի ժողովուրդներէն
Մասագէտներուն (**) թագունւոյն դէմ : Այս իր վերջին
արշաւանքը եղաւ : Թագունւոյն որդին՝ որ գերի բռ-
նուած էր, գերութեան վիճակին չհանդուրժելով անձ-
նասպան եղաւ : Որդեկորոյս թագունին յարձակեցաւ
Պարսից վրայ, որոնց մեծ ջարդ մը տուաւ : Կ'ըսուի
թէ՝ Կիւրոս պատերազմի դաշտին վրայ մեռած գտնուե-
ցաւ եւ թէ՝ իր մարմինը թշնամւոյն ձեռքը անցաւ :
բայց այս ճշմարիտ չթուիր, հաւանական է որ Կիւրոս
իր առած վէրքէն մեռաւ, եւ իր մարմինը Պարսկաս-
տան տարուելով՝ թաղուեցաւ Բասարկատա :

7. Կիւրոս՝ Պարսիկ իշխաններուն մէջ շատ համ-
բաւաւոր եղաւ : Կորովի, քաջ եւ գործունեայ իշխան
մ'էր : Մեծ աշխարհակալ մ'եղաւ : հիմնեց, քսան եւ ինը
տարուան մէջ, Պարսկական ընդարձակ կայսրութիւնը
որ կը տարածուէր Յաքարտէս գետին մինչեւ Եգիպ-
տոս, Ինդոս գետէն մինչեւ Հելլեսպոնտոս : Զուռնեցաւ
վարչական ձիրքեր : իր ընկճած գաւառները կառավա-
րելու համար միօրինակ դրութեան մը չհետեւեցաւ,
այնպէս որ տէրութեան մասերը շատ թոյլ կերպով կա-
պուած էին իրարու հետ :

(*) Եզր. Ա. 2-4 :

(**) Մասբուժը ըստ Եղիշէի (Յեզ. Ը. էջ 351) :

6. Կիւրոսի արշաւանքը և մահը : 7. Կիւրոսի նկարագիրը :

ԿԱՄԲԻՍ

1. Կիւրոսի յաջորդեց իր որդին Կամբիւս . սա՝
խիստ եւ փառասէր իշխան մ'էր : քիչ ժամանակէն
հօրը նման աշխարհակալութեան ձեռնարկեց :

2. Դարուն չորս մեծ պետութիւններէն ետքը՝ Մա-
րաստան, Լիւդիա և Բաբելոն՝ արդէն ընկճուած՝ Պարսիկ
ընդարձակ իշխանութեան հետ միացած էին : Եգիպտոս
միայն անկախ կը մնար : Կամբիւս որդեց նուաճել զայն .
պատրուակ էր պակսեր : Եգիպտոս երբեմն դաշնակցած
էր Լիւդիոյ իր հօր դէմ, նոյնպէս՝ Ամասիա իշխանը մեր-
ժած էր իր աղջիկը անոր կնութեան տալու : Պատերազ-
մելէ առաջ՝ բարեկամութեան դաշինք կնքեց Արաբացի
իշխաններու հետ, որոնց երկրէն պիտի անցնէր, եւ յետոյ՝
որպէս զի կարենար ազդուապէս պաշարել եւ շուտով
գրաւել Մեմփիս, դաշնակից ըրաւ իրեն՝ Փիւնիկեցիներ-
ըր, ասոնց հզօր նաւատորմիով Նեղոսի բերանը փակե-
լու համար : Փսամետիքոս՝ որ իր հօր՝ Ամասիսի յաջորդած
էր, մեծ բանակով մը Պէլուսիոն քաղաքին առջեւ
թշնամւոյն կը սպասէր : Պատերազմը սոսկալի եղաւ,
երկու կողմերն ալ մեծ կորուստներ կրեցին, վերջապէս
Եգիպտացիք յաղթուելով՝ խոյս տուին եւ ապաստանե-
ցան Մեմփիս : պաշարումը երկար չտեւեց, քաղաքը
անձնատուր եղաւ :

3. Կամբիւս բոլոր Եգիպտոսի տիրելէ յետոյ՝ մտա-
ծեց գրաւել նաեւ 1. Կարքեդոն . 2. Արամազդ Ամոնի
մահանին գանձերը եւ 3. Եթովպիա : Այս երեք խոր-
հուրդներն ալ ի դերեւ ելան : Փիւնիկեան նաւատորմիը

1. Կամբիւս՝ Պարսկական զանին վրայ : 2. Կամբիւս Եգիպտոսի
կը տիրէ : 3. Կամբիւսի Ափրիկեան միւս արշաւանքները :

զոր Կամբիւս ուզեց Կարքեդոնի դէմ զրկել, մերժեց հնազանդիւ, վասն զի Կարքեդոն Փիւնիկեան ծաղկեալ գաղթականութիւն մ'էր: Պարսից իշխանը նկատելով որ իր մնացեալ նաւային ոյժը անբաւական էր Կարքեդոն նուաճելու, հրաժարեցաւ իր գիտաւորութենէն — Բանակը՝ զոր զրկեց Լիբէական անապատ Արամազդ Ամմոնի մեհեանը կողոպտելու, բոլորովին անհետ եղաւ անապատին աւազներուն մէջ: — Իր Եթովպական արշաւանքն ալ կատարեալ ձախողութեան մատնուեցաւ. բանակը սովատանջ կորսուեցաւ եւ ինքը՝ սաստիկ կատաղած իր ձեռնարկներուն անյաջող վախճանին վրայ՝ Եգիպտոս դարձաւ:

4. Այս միջոցին Եգիպտացիք իրենց Ապիս կովուն տօնը կը կատարէին մեծահանդէս, ամբողջ երկիրը ցընծութեան մէջ էր: Անհաւանական չէ որ Եգիպտացիք եւ իրենց յաղթուած իշխանը քաջալերուած Կամբիւսի ձախողութիւններէն՝ որոնք տասանորդած էին Պարսիկ բանակը, մտադրած ըլլան Կամբիւսի դէմ ելնելու: Եգիպտացւոց ուրախութիւնը սոսկալի անգթութեան մղեց Պարսիկ իշխանը. իր ձեռքով սպաննեց Ապիս կովը, քուրմերը ծեծել տուաւ. դից արձանները հրապարակաւ անարդեց, անոնց իշխանը մահուան դատաւարտեց, մեռելոց գերեզմանները բանալ տուաւ. այս եւ ուրիշ խիստ գործերով սարսափ ազդեց Եգիպտոսի ժողովուրդին:

5. Կամբիւսի բացակայութեան միջոցին քաղաքական մեծ փոփոխութիւն մը տեղի ունեցած էր Պարսկաստանի մէջ: Գոմատէս անունով մոգ մը Կիւրոսի մեռած որդին՝ Շմերտ՝ ձեւանալով իշխանութեան բարձ-

4. Կամբիւսի խտուրթիւնները Եգիպտոսի մէջ: 5. Պարսկաստանի քաղաքական մեծ դէպքը և Կամբիւսի մահը:

րացած էր: Կամբիւս երբ այս ծանր դէպքը լսեց, փութաց իր երկիրը դառնալ. ճամբան մեռաւ գիպուածով իր դաշոյնէն վիրաւորուելով (522): Ուրիշներ, ընդհակառակն, հաւանական կը համարին որ Կամբիւս իր վիճակէն անյոյս՝ անձնասպան եղած ըլլայ. խորհելով որ ինքը ատելի էր Պարսից, թէ ասոնք կը հաւատային որ արդարեւ նոր իշխանը Կիւրոսին որդին՝ Շմերտն է, թէ Մարք՝ որոնք իր բանակին մեծ մասը կը կազմէին, պիտի չուզէին պատերազմիլ տապալելու մէկը — մոգը — որ թագաւորական իշխանութիւնը Մարական ցեղին կը փոխանցէր:

ԴԱՐԵԶ

1. Պարսկաստանի մէջ տեղի ունեցած փոփոխութեան նպատակը կրկին էր, — քաղաքական եւ կրօնական: Առաջին նպատակը յաջողեցաւ, երբ Սուտ-Շմերտ իր ցեղակից Մարաց օգնութեամբ եւ մանաւանդ Կամբիւսի մահուամբ հաստատուեցաւ պարսկական գահուն վրայ: Սուտ-Շմերտ քանի մը շնորհներ ըրաւ իր բազմաթիւ հպատակներուն հաճելի ըլլալու համար, ապա ձեռնարկեց կրօնական նպատակը իրականացնելու, Մոգութիւնը հաստատելով Պարսկական կրօնքին տեղ: Պարսից եօթը իշխաններ սկսան կասկածիլ գահակալէն, անոր անցուցած կեանքին պատճառաւ: Իրենց կասկածը սառնաւորեցաւ, վասն զի յաջողեցան խարդախութիւնը երեւան հանել: Ականջատ Սուտ-Շմերտ մեռաւ եւ իր տեղը Դարեհ Վշտասպեան՝ եօթը իշխաններէն մէկը. գահ բարձրացաւ (521 Ն. Ք.) եւ իր իշխանութիւնը

1. Դարեհ Պարսկական գահը կը բարձրանայ:

ամրապնդելու եւ յարգելի ու օրինաւոր ընծայելու համար ամուսնացաւ Կիւրոսի Ադոս աղջկան հետ :

2. Պարսկական իշխանութեան շուրջ յուզուող խնդիրներուն հետեւանքով՝ տէրութեան զանազան մասերուն մէջ խռովութիւններ ծագած էին: Ամէնէն ծանրակշիռ դէպքն էր Բաբելացոցը : Բաբելոն՝ որ ամրացած էր այս նպատակով, դէմ դրաւ Պարսից յարձակումներուն, մինչեւ որ Զոպիրոսի՝ Պարսիկ իշխանի մը՝ խորամանկութեամբ քաղաքը գրաւուեցաւ : Դարեհ անոր պղնձեայ դռները վերցնել եւ պարիսպները կործանել տուաւ : Բաբելոնի երկրորդ շարժումը Պարսից դէմ՝ աւելի յաջող արդիւնք չունեցաւ : Միւս բոլոր շարժումներն ալ մի առ մի զսպուեցան :

3. Դարեհ փորձով տեսնելով որ շատ թոյլ է այն քաղաքական կապը՝ որ կը միացնէր իրարու՝ տէրութեան զանազան մասերը, սկսաւ նոր կազմակերպութիւն մը տալ պետութեան : Հաստատեց իր ընկճած բոլոր երկիրներուն մէջ վարչական միօրինակ դրութիւն մը, թէեւ ազատ թողուց զանոնք իրենց լեզուին, կրօնքին եւ օրէնքներուն մէջ : Տէրութիւնը բաժնեց 23 սատրապութեանց, որոնց իւրաքանչիւրը ունէր սատրապ մը, զինուորական հրամանատար մը եւ խորհրդական ֆարսողար մը : Այս երեք բարձրաստիճան իշխաններուն դժուար էր համաձայնիլ եւ բաժնուիլ տէրութեան ամբողջութեանէն, մասնաւոր որ թագաւորը երբեմն մեծ իշխան մը — ընդհանրադէս իր եղբայրը կամ որդին — մեծ բանակով մը կը զրկէր հոն ուր քննութիւն մը կատարել

2. Կոիւները կը զսպուին: 3. Դարեհ կը վերակազմէ տէրութիւնը:

անհրաժեշտ կը համարէր: Զինուորներու փոխադրութիւնը զիւրացնելու նպատակով արհմեծի ճամբաներ շինուեցան : Սատրապութեանց կացութեան շուտով տեղեկանալու համար կանոնաւոր քրթասարութիւն հաստատուեցաւ եւ իւրաքանչիւր սատրապութեան համար որոշուեցաւ տուրքի որոշ գումար մը : Սատրապութիւններէն ոմանք տուրքի վոխարէն Պարսիկ բանակին մէկ կարեւոր պէտքը կը հոգային, զորօրինակ Հայք 20 հազար հրիվար կուտային :

4. Երբ վարչական այս եւ այսպիսի տնօրինութեանց շնորհիւ տէրութիւնը խաղաղեցաւ բոլորովին, Դարեհ որոշեց աշխարհակալ նախորդներուն հետեւիլ : Կիւրոս Ասիոյ տէր եղած էր, Կամբիւս Ափրիկէի մէկ եւ գեղեցիկ մասին — Եգիպտոսի — տիրած էր : Այս միջոցին Պարսկական տէրութեան սահմաններն էին արեւմուտքէն՝ Ափրիկէի անապատը եւ Միջերկրական, հարաւէն՝ Արաքական անապատը եւ Ուկրաինոս, արեւելքէն՝ Ինդոս, հիւսիսէն՝ Յաքսարտէս, Կասպից ծով եւ Կովկաս, միայն մէկ կողմ կը մնար, — հիւսիսային արեւմուտք՝ Եւրոպա, — ուր Պարսկական բանակը արշաւած չէր : Դարեհ պատրաստուեցաւ, յետոյ Շօշէն Քաղկեդոն եկաւ, անցաւ Վոսփորէն Թրակիա, միեւնոյն ժամանակ ծովով Իսդէր (Դանուբ) զրկեց Ասիացի յոյներ որ այս գետին վրայ կամուրջ մը ձգեն: Սկիւթացիք — այսպէս կը կոչուէին այն կողմերուն բնակիչները — լսելով Պարսից յառաջանալը, դէպ ի հիւսիս քաջուեցան աւերելով իրենց երկիրը: Յետոյ իրենց իշխանը Դարեհի զրկեց պատգամաւոր մը խորհրդաւոր ընծայով որ կը բաղկանար թուշունէ մը, մուկէ մը, գորտէ մը եւ հինգ նետէ :

4. Դարեհի Սկիւթական արշաւանքը:

Այս տարօրինակ նուէրը, տրուած մեկնութեան համեմատ, կը նշանակէր. «եթէ չէք կրնար թռչիլ օդին մէջ թռչունի նման, պահուածիլ հողին տակ մուկի պէս, ցատկել ճահիճին մէջ գորտի պէս, երբեք պիտի չտեսնէք ձեր երկիրը, պիտի կորնչիք այս նետերէն»։ Դառնէր որոշեց ետ դառնալ։ Սկիւթացւոյ հետապնդումէն անշնայ ազատած՝ անցաւ Դանուբէն։ Թրակիա մինչեւ Դանուբ Պարսկական պետութեան կցուեցաւ (508 Ն. Ք.)։

Ծ. Փոքր-Ասիոյ Յոյն գաղթականութիւնները չի հնազանդեցան Դարեհի։ Միլէտ նախադարձակ եղաւ և մինչեւ իսկ Աթենացւոյ օգնութեամբ Սարդիկէ գրաւեց, այս գեղեցիկ քաղաքը դիպուածով այրեցաւ ալ։ Դարեհ լսելով այս շարժումները սաստիկ բարկացաւ, կործանել տուաւ Միլէտ, և սկսած շարժումը զսպուեցաւ։ Ապա Աթենացիներէն վրէժ լուծելու համար պատրաստուեցաւ Յունաստան արշաւելու։ Իր առաջին արշաւանքը անյաջողութեան մատնուեցաւ և Պարսից հրամանատարը Մարտոնիոս՝ ամօթահար՝ Յունաստանէն Ասիա դարձաւ։ Երկրորդ արշաւանքը աւելի յաջող չեղաւ. Պարսկական բանակը՝ որ նաւատորմիղով Մարաթոն ցամաք ելած էր, ջախջախիչ պարտութիւն մը կրեց Յոյներէն (490)։ Դարեհ երրորդ արշաւանքի մը պատրաստութեան միջոցին մեռաւ (486 Ն. Ք.)։ Դարեհի մէկ բեւեռագիր արձանագրութիւնը, Արիական, Տուրանեան և Սեմական լեզուներով, կը գտնուի Պէհիստուն։

Ծ. Դարեհ՝ Կիւրոսէ վերջ Պարսից իշխաններուն մէջ ամէնէն մեծը եղաւ. ինքը կազմակերպեց ընդարձակ պետութիւնը, առանց իր վարչական ձիրքերուն եւ անօրէնութեանց՝ այս տէրութիւնը պիտի ըլլար մին

5. Մարական պատերազմներուն սկիզբը և ընթացքը։ 6. Դարեհի նկարագիրը։

այն պետութիւններէն որոնք ասուպի կեանքը ունեցած են Արեւելքի հորիզոնին վրայ։

Պատմ. կապակցութիւն. — Դարեհէն վերջ յաջորդաբար իշխեցին.

Բսերսես, որ շարունակեց իր հօր արշաւանքը, մտաւ Յունաստան, այրեց Աթէնք, սակայն յաղթուեցաւ Սալամինէի նաւամարտին մէջ, ուստի փութաց Ասիա անցնիլ։ Սակայն աւելի յաջող եղան իր միւս արշաւանքները, զսպեց Եգիպտոս եւ Բաբելոն որոնք իրեն դէմ ոտք ելած էին։ Իր կեանքը վերջացաւ ապականեալ արքունիքին խռովութեանց մէջտեղ որոնք իր օրով սկսան։ Իրեն յաջորդեց որդին

Արշաշես (465—425 Ն. Ք.), ստիպուեցաւ խաղաղութիւն ընել Յունաց հետ (449), ճանչնալով Փոքր-Ասիոյ Յունաց իշխանութիւնը։ Ասոր մահէն վերջ՝ յաջորդութեան պատճառով՝ խռովութիւններ ծագեցան և քանի մը տարի տեւեցին, մինչև որ գահ բարձրացաւ

Արշաշես (405 Ն. Ք.), Կրտսերն Կիւրոս Յոյն վարձկան զինուորներով յառաջացաւ մինչև Կունաքսա, ուր կատաղի պատերազմ մը տեղի ունեցաւ երկուքին միջև։ Կիւրոս սպաննուեցաւ կռուոյն մէջ և յաղթական Յոյները անծանօթ երկիրներէ անցնելով՝ կատարեցին այն տաժանելի վերադարձը որ պատմութեան մէջ ծանօթ է իբրեւ նահանջ թիւրուց։

Այս դէպքը մեծ հետեւանքներ ունեցաւ. Ա. Յոյները տեսան պարսկական իշխանութեան տկարութիւնը, ըստ որում իրենք կրցած էին անծանօթ երկիրներու մէջէն անցնիլ և հասնիլ Տրապիզոն, Բ. Յոյները սկսան չզգալ այլ եւս այն երկիւղը զոր մեծ քաղաքորին զօրութիւնը կ'ազդէր իրենց։ Սպարտա՝ որ կրտսեր Կիւրոսի օգնած ըլլալով թշնամացած էր Մեծ Թագաւորին,

անտարակոյս Ալեքսանդր Մեծէն շատ առաջ կործանած կ'ըլլար Պարսկական տէրութիւնը, եթէ Յունական ներքին գոտութիւնները արգելք չըլլային: Այս միջոցին էր որ Սպարտա եւ Աթէնք իրենց դաշնակիցներով Պելոպոնէսեան պատերազմը կը մղէին իրարու դէմ: Պարսկական քաղաքականութիւնը եղաւ տկարացնել Յունաստան երբեմն Սպարտայի եւ երբեմն Աթէնքի հետ դաշնակցելով: Սպարտա իր դիրքը զօրացնելու համար յանձն առաւ Պարսիկ թագաւորին հետ կնքել անպատուաբեր դաշինք մը, որուն համաձայն Փոքր-Ասիոյ Յոյները դարձեալ Պարսից իշխանութեան կ'ենթարկուէին: Արտաշէսի յաջորդեց որդին

Ոֆոս (359-338 Ն. Ք.), խիստ իշխան մը, ասոր որդւոյն կարճատեւ իշխանութենէն վերջ՝ իշխեց Պարսից վերջին իշխանը

Դարեհ Կորոմանուս (336 Ն. Ք.), որուն իշխանութեան միջոցին Ալեքսանդր Մեծ Արեւելք արշաւեց եւ իր Գրանիկոնի, Իսսոսի եւ Արբելայի ճակատամարտներով յաղթեց Դարեհի եւ կործանեց Պարսկական իշխանութիւնը:

ՊԱՐՍԿԱՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱՎՐԹՈՒԹԻՒՆ

1. Պարսից նախնական կրօնքը շատ պարզ եւ մաքուր էր, կը ճանչնային միակ գերագոյն Աստուած մը — Խիզդերքին ճշմարիտ ստեղծիչը, պահպանիչը եւ կառավարիչը — զոր չէին ներկայացնել ո՛ր եւ է նիւթական ձեւի տակ. անհաշտ թշնամի էին կռապաշտութեան: Զրադաշտ իրենց կրօնական օրէնադիրն եղաւ. ինքը շարադրեց Զենդ-Աւեստա (կենդանի բան), Պարսից կրօնական կանոնագիրը որ 21 մասերէ կը բաղկանար:

1. Պարսից նախնական կրօնքը:

2. Այս նախնական դաւանանքին յաջորդեց Երկարմատեան վարդապետութիւնը որ կ'ընդունէր երկու սկզբունքներու — լուսոյ եւ խաւարի — պայքարը: Այս սկզբունքներ անձնաորուեցան Ահուրա-Մազդա կամ Որմիզդ եւ Անկրա-Մանեռ կամ Ահրիման անուններու տակ: Որմիզդ(*) — բարի Աստուածը — ստեղծեց մարդը եւ ամէն բան որ բարի է, լոյս, հուր, առողջութիւն եւն. իսկ բոլոր չարիք, ցաւ, վնասակար կենդանիք եւն. յառաջ կու գան Ահրիմանէն(**): Որմիզդէն եւ Ահրիմանէն զատ՝ որոնց հայրն էր Զրուան, կային ստորագոյն աստուածներ, ինչպէս նաեւ բարի ու չար ոգիներ: Հակառակամարտ աստուածներուն պայքարին մէջ վերջնական յաղթութիւնը Որմիզդի պիտի մնար եւ անոր թագաւորութիւնը պիտի տիրէր:

3. Մոգութիւնը որ Սկիւթացոց կրօնքն էր, Մարաց միջոցաւ Պարսից մէջ ալ մտաւ եւ այսպէս Զրադաշտական եւ մոգական կրօնքները իրարու խառնուեցան: Տարբերը — կրակ, օդ, հող եւ ջուր — սկսան պաշտուիլ, բարձր լեռներու վրայ պաշտօն կը մատուցուէր, հոն կանգնած էին աքռաշաններ, ուր մոգերը պարտաւոր էին անշէջ պահել կրակը որ կը հաւատային թէ՛ երկինքէն վառուած է: Կրակապաշտ պաշտօնեաները սպիտակազգեստ, գլուխին դրած բարձր թաղեայ գլխարկներ, որոնց վերջացած ծայրերը կը ծածկէին իրենց կզակները եւ չրթունքները, ձեռքերնին բռնած մոշենիէ գաւազանիկներու խուրձ (**) մը, կ'երթային թափորով ասորու-

(*) Եզնիկ Բ. Գիրք էջ 109 եւ Եղիշէ Բ. Յեղ. էջ 42.

(**) Բարսամունք ըստ Եզնիկի (Բ. Գիրք էջ 108):

2. Երկարմատեան վարդապետութիւնը — Որմիզդ եւ Ահրիման:
3. Մոգականութեան գլխ. վարդապետութիւնները եւ պաշտամունքը:

շաննեբուն քով որոնց շուրջ իրենց մոգական գիւթու-
թիւնները կ'երգէին : — Զոհուելու կենդանիներն էին
ձի, եղ, ոչխար և այծ : Մոգերը կը պատրաստէին և կը
սպաննէին կենդանին, կ'երգէին իրենց խորհրդաւոր եր-
գերը, հաշտարար նուիրումը կը կատարէին գետինը թա-
փելով իւղ, կաթ եւ մեղր : Մոգերը աղբեցիկ դաս մը
կը կաղմէին, օժտուած մարդարէական զօրութեամբ.
երազներ կը մեկնէին և իրենց գաւազանիկներուն միջո-
ցաւ ապագայ դէպքեր կը գուշակէին : Արքունիքին մէջ
մեծ աղղեցութիւն ունէին : Մեռելները անաւոր կը նկա-
տուէին, ուստի իրենց պաշտած տարրերը (*) չպղծելու
համար, զանոնք ոչ կը թաղէին եւ ոչ կրակին, օդին և
ջուրին մէջ կը ձգէին, այլ կը թողէին որ անոնք գիշա-
կեր թռչուններու կամ անասուններու կեր ըլլան : Այս
վերջին սովորութիւնը շատ խորհեցողիչ էր Պարսից հա-
մար, ուստի մոգերը իրենց նոր հաւատացեալները (պար-
սիկները) չգայթակղեցնելու կանխանոգ մտածմամբ՝ թոյլ
տուին որ մեռելները թաղուին, պայմանաւ որ նախա-
պէս մոմով օծուին : Կը հաւատային հողոյ անմահու-
թեան, հողին պարտէր անցնիլ Շինվադ կոչուած նեղ
կամուրջէն որ անդունդի մը վրայ ձգուած էր : Մեղա-
ւորը վար կ'իյնար յաւիտենական տանջանքներու մատ-
նուելու, իսկ արդարը Սիւրուշ անուն հրեշտակին օգ-
նութեամբ՝ ապահով կ'անցնէր երջանկութեան դրախտը :
Պարսկական կրօնքը՝ որ արդէն իր սկզբնական մաքրու-
թիւնը կորսնցուցած էր տարրերու պաշտամունքով, վեր-
ջին ժամանակներու մէջ կոպակաշտ Ասորեստանցւոց
կրօնքին աղղեցութիւնն ալ կրեց :

(*) Եղիշէ Բ. Յեղ. էջ 76 :

4. Մանուկները իրենց առաջին հինգ տարիները
իրենց մայրերուն քով կ'անցնէին, այնուհետեւ պար-
տաւոր էին արշալոյսէն առաջ ելնել և իրենց համատի
ընկերներուն հետ վազելու, նիզակ, (պարսատիկով) քար
եւ նետ նետելու մարզուիլ : Երբ 7 տարեկան կ'ըլլային,
իրենց համար կը սկսէր ուրիշ ընթացք մը — ձիավար-
ժութեան եւ որսորդութեան մարզանք — պետական
մարզիչներու առաջնորդութեամբ : Կը վարժուէին նաեւ
սաստիկ տաքի, ցուրտի եւ քաղցի : Այս ֆիզիքական
կրթութիւնը՝ որուն նպատակն էր լաւ զինուորներ պատ-
րաստել, կը տեւէր 15 տարի, այնուհետեւ պատանին
զինուոր կ'ըլլար : — Բարոյական կրթութեան գալով՝
մանկութիւնը կը սորվէր և կ'երգէր առասպելական քեր-
թուածներ, որոնց միջոցաւ բարոյական և կրօնական
ծանօթութիւններ կը մշակուէին : Կը սորվէին ուղիղ,
ճշմարտախօս ըլլալ : «Պարսից համար, կ'ըսէ Հերոդո-
տոս, չկար բան մը, աւելի ամօթալի քան ստախօսու-
թիւն» : աշխատութիւնը առաքինութիւն կը դաւանէին
եւ բարեգործութիւնը՝ աստուածահաճոյ գործ :

5. Պարսիկները, ճարտարապետութեան մէջ, Ասո-
րեստանցւոց և Բաբելոնացւոց աշակերտներն եղան. ասոնց
պարզ շինուածանիւթերուն տեղ գործածեցին մարմա-
րիտն եւ քար. բաց աստի՝ ստեղծեցին ճարտարապետա-
կան ոճ մը որ իր ուրոյն դրոշմը ունէր : Իրենց հոյա-
կապ շէնքերն եղան պալատներ և դամբարաններ միայն,
որոնց նշանաւոր մնացորդները դեռ կը տեսնուին Եկրա-
տան, Շօշ եւ Պերսեպոլիս : Պարսիկները չկառուցին
փառաւոր մեհեանքներ, որոնց պէտք չունէին իրենց

4. Պարսկական մարմնական և բարոյական կրթութիւնը : 5-6
Պարսիկները՝ ճարտարապետութեան և ճարտարութեան մէջ :

պարզ պաշտամունքին համար, զոր կը կատարէին լեռնեւորու վրայ : Շէնքերուն համապատասխան մասերուն պարզութիւնն ու կանոնաւորութիւնը, ճոխաքանդակ սանդուխները եւ մարմարեայ գեղեցիկ ու անհամար սիւններ դահլիճին մէջ ու շուրջը՝ կը յատկանշէին Պարսկական ճարտարապետութիւնը :

6. Տարազագործական ճարտարութեան մէջ մեծ զարգացում հունեցան, վասն զի դիւրաւ եւ լի ու լի կրնային վայելել իրենց նուաճած երկիրներուն արուեստի բազմատեսակ արտադրութիւնները, որոնք Պարսկաստան կը բերուէին իբրեւ տուրք, պարգև եւ կամ ապրանք : — Զմշակեցին գիտութիւն, իրենք հունէին այն համբաւաւոր աշխատութեան եւ հետազօտութեան ոգին որ անհրաժեշտ է գիտութեանց մշակման եւ զարգացման :

7. Պարսիկ գրականութեան ամենահին յիշատակարաններն են Զենդ-Աւեստա եւ Շահնամն : Առաջինը՝ մեծ օրէնսդիր Զրադաշտէն պատրաստուած՝ իրենց սրբազան գիրքն էր եւ կը բաղկանար 21 մասերէ . ասոնցմէ մին կը գտնուի այժմ Բաքսի կամ Կեպր կոչուած Հընդ-կաբնակ Պարսիկներու քով : — Շահնամն զիւցազներգութիւն մ'է գրուած՝ վառ երեւակայութեամբ, հեղինակն է Ծիրտուսի բանաստեղծը : Այս երկը մեծ կարեւորութիւն ունի իբրեւ գանձարան շատ հին վէպերու եւ երգերու, բայց գրագիրտական արժանիքով չկրնար բաղդատուիլ Յունական եւ Եւրոպական բանաստեղծական գրութեանը հետ :

7. Պարսկական գրականութեան ամենահին երկու յիշատակարանները որոնք են

(Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ)

Պարսիկները՝ քաջ, պարզակեաց, սրամիտ եւ վառ-վռուն ժողովուրդ մ'էին : Ունեցան ընդարձակ եւ զօրաւոր կայսրութիւն մը զոր հիմնեց Կիւրոս Մեծ եւ զոր կազմակերպեց Դարեհ Վշտասպեան : Պարսկական իշխանութիւնը ուրիշ արեւելեան պետութիւններէն աւելի լաւ կազմակերպուած էր, Ասորեստանցւոյ տէրութեան նման կեդրոնական իշխանութեան հետ թոյլ կերպով կապուած պետութիւններ չէր ներկայացներ. Պարսիկները՝ Արեւելքի Հռովմէացիներն էին կառավարելու գործին մէջ :

Այս քաջ ու ազնիւ ժողովուրդը Մարաց գեղիս ու կնամարդի բարքերը ընդօրինակելով՝ կորսնցուց իր նկարագրին բարեմասնութիւնները, հետզհետէ տկարացաւ մինչև որ Ալեքսանդր Մեծ կործանեց իր կայսրութիւնը :

Պարսիկները կը սիրէին բանաստեղծութիւն եւ արուեստ :

Հ Ա Ր Յ Ա Ր Ա Ն

Տուեք Պարսկաստանի սահմանները—Ո՛ւր էին Պերսեպոլիս, Շոս, Բասաբկասա եւ Եկբասան քաղաքները — Մարաց եւ Պարսից մայրաքաղաքները որո՞նք էին :

Ի՞նչ էր (1) Պարսկական կայսրութիւնը հաստատողը եւ (2) վերակազմողը—Թուեցեք գլխաւոր սաստապութիւնները — Բաղդասեցեք Պարսկական կառավարութիւնը Ասուրականին հետ — Մարական Պատերազմները ի՞նչ հետեւանքներ ունեցան — Պարսկական քաղաքականութիւնը ի՞նչ եղաւ Աթենքի եւ Սպարտայի հետ Մարական պատերազմներէն վերջ :

Գ. ՊԱՐԹԵԻՔ

1. Պարթեւներուն երկիրը կը համապատասխանէր Պարսկական Խորասան դաւառին : Անոր շուրջը կը բնակէին Արեւական ցեղեր : Նախ իրենց մայրաքաղաքը եղաւ Դարու , եւ յետոյ՝ Տիզբոն : Այս ժողովուրդին ծագումը անձանօթ է , չեն յիշուիր Ս. Գրոց , Զենդ-Աւեստայի եւ Ասուրական արձանագրութեանց մէջ : Ասոնք առաջին անգամ յիշուած են Վշաասպեան Դարեհի օրով : Հին մատենագիրներէ կոչուած են Սկիւթական , բայց այս անուանակոչութիւնը չի ճշդեր անոնց ծագումը , որովհետեւ բառը զործածուած է նշանակելու ժողովուրդ մը որ վաչկատուն , թափառական ցեղերու կենցաղն ունի :

2. Պարթեւական իշխանութեան սկիզբը աղէկ հասկնալու համար կարեւոր է յիշել սա երկու կարեւոր պարագաները . Ա. Սելեւկոս իր ընդարձակ իշխանութեան ակողմը արեւելքէն Անտիոք փոխադրած էր իր արեւմտեան զրացի իշխաններուն՝ Լիւսիմաքոսի եւ Պտղոմէոսի՝ վրայ մօտէն հսկելու համար , Բ. Արեւելեան գաւառներու ժողովուրդներ՝ վեհապետին հսկողութենէն հեռացան : Երբ Անտիոքոս , Սելեւկեան վեհապետը , կը պատերազմէր Պտղոմէոս Եղբայրասէրին հետ , Պարթեւ իշխան մը՝ Արշակ հիմը դրաւ Պարթեւական իշխանութեան (256 Ն. Ք.) : Արշակ Ա. երկար չապրեցաւ , իրեն յաջորդեց (247) եղբայրը : Արշակ Ա.ի դերը եղաւ տէրութիւնը հիմնել . իսկ Արշակ Բ.ինը՝ կազմակերպել :

1. Պարթեւք եւ իրենց ծագումը : 2. Պարթեւներուն քաղաքական կեանքը :

Միհրդատ Ա. որ Պարթեւական գահը բարձրացաւ (174 Ն. Ք.) ընդարձակեց տէրութեան սահմանները , զրաւելլով Բաղտրիա , Մեդաստան , Շօլաստան , Պարսկաստան եւ Բաբելոն . կոչուեցաւ Արշակ Մեծ , առաջին անգամ ինքը առաւ «արքայից արքայ» տիտղոսը : Մեռաւ 38 տարի փառաւոր իշխանութիւն վարելէ վերջ : Պարթեւք Հայոց վրայ ալ յարձակեցան եւ հոն հաստատեցին նոր հարստութիւն մը — Արշակունիք :

Պարթեւք առաջին անգամ Հռոմի հետ բաղխում ունեցան Միհրդատ Բ.ի ժամանակ (124) , այնուհետեւ շատ անգամ պատերազմներ մղեցին իրարու դէմ . Կրասոսի եւ Մ. Անտոնինոսի արշաւանքները կատարեալ ձախողութիւններ եղան , մինչդեռ Կասսիոս , Տրայանոս , Ադրիանոս , Սեւերոս եւն . մեծ յաջողութիւն ունեցան : Եփրատ գետը՝ ընդհանրապէս՝ սահմանագլուխ ճանչցուեցաւ երկու հզօր պետութեանց միջև :

Գ. Դարուն՝ Պարսիկ իշխան մը՝ Արտաշէս՝ օգուտ քաղելով Պարթեւական արքունի տան ներքին գոտումներէն եւ քաջալերուած իր հայրենակիցներուն դժգոհութենէն՝ ոտք ելաւ Պարթեւ թագաւորին՝ Արտաւանի՝ դէմ : Սա կորովի թագաւոր մ'էր եւ մինչեւ իսկ յաղթած էր Հռոմէացի կայսրերէն մէկուն (Կարակալոս) : Արտաշէսի դէմ մղեց երեք մեծ պատերազմներ , բայց վերջինին մէջ ոչ միայն յաղթուեցաւ , այլ եւ սպանուեցաւ (221 Ն. Ք.) : Այսպէս կործանեցաւ Պարթեւական պետութիւնը 500 տարիի չափ տեւելէ վերջ :

3. Պարթեւներուն պետութիւնը չափաւորեալ միապետութիւն էր : Թագադրութեան պաշտօնը՝ որ կը թուի ժառանգական ըլլալ ընտանիքի մը մէջ , կը վե-

3. Պարթեւներուն արքունիքը եւ բանակը :

րաբերէր ընդհ. սպարապետին : Միապետը , Միհրդատ Ա.է սկսեալ , «արքայից արքայ» տիտղոսը կը կրէր : Չանաղան ազգերու թագաւորներ բոլորովին ազատ կը ձգուէին իրենց ներքին գործերուն մէջ , պայմանաւ որ կանոնաւորապէս վճարէին իրենց տարեկան տուրքը եւ օգնէին պատերազմի մէջ : Արշակունիք պահեցին հին Աքեմինեան իշխաններուն արքունիքին շուքը եւ մեծութիւնը : Ձեզունը դահլիճին՝ ուր միապետը իր վճիռները կ'արձակէր , կապոյտ երկնակամարին ձեւը ունէր , համակ շափիւլայէ կազմուած , դից ոսկիէ պատկերներէրը հաստատուած էին կամարին մէջ եւ կ'երեւէին այնպէս ինչպէս աստղերը՝ հաստատութեան մէջ : Ձեզունէն կախուած էին չորս ոսկիէ մոդական անիւներ : Պարթեւական հեծելազօրքը մեծ հռչակ հանած էր : Քաջ նետաձիգներ էին եւ մեծ կոտորած կ'ընէին թշնամի գունդերուն մէջ նոյն իսկ իրենց նահանջած ժամանակ : Պարթեւական բանակը չուտով կը ձանձրանար երկար արշաւանքէ , ուստի չէր պաշարեր քաղաք մը որ լաւ ամրացած էր : Նմանապէս՝ գիշերուան մէջ չէր ձեռնարկեր ո՛ր եւ է պատերազմական գործողութեան . երբ երեկոյ ըլլար , մինչեւ իսկ կը հեռանար թշնամիէն զոր թերեւս շատ աննպաստ վիճակի մէջ թողած էր :

4. Պարթեւական սովորութիւնները , կենցաղը , չէնքերը եւայլն շատ պարզ էին . այս ազգը՝ թէև Հեղինաստեո՝ ոչինչ ըրած ու թողած է գեղարուեստի արժանի , բայց ի այն ձեւերէն որոնք հաւանօրէն Սրարական նկարներուն նախատիպերն եղան եւ արդէն Արեւելեան ճարտարապետութիւնը կարծես կ'աներեւութաւայ Աքեմինեան իշխանութեան անկումէն (331 Ն. Ք.)

4. Պարթեւներուն սովորութիւնները եւ կրօնքը :

մինչեւ Սասանեան պետութեան սկիզբը (226 Ն. Ք.) — Հաւանական է որ Զրադաշտութեան կը հաւատային , բայց իրենց գլխաւոր պաշտամունքը կը մատուցանէին Արեւու , որուն՝ Միհր անունի տակ զո՞հ եւ նուէր կ'ընծայէին մեհակներուն մէջ , Լուսնի (*), պահապան ոգիներու եւ ընտանեկան թարափներու : Կրօնքի մէջ աններող ոգի ցոյց չտուին , հալածանք հանելով այլակրօններու դէմ : Լաւ կը վարուէին օտարականներու եւ բանտարկեալներու հետ , հաւատարիմ էին իրենց խոստումներուն եւ դաշինքներուն :

Դ. Հ Ն Դ Ի Կ Ք

1. Հնդկաստանի բնիկ ժողովուրդը թխագոյն ցեղ մ'էր : Շատ հին ժամանակներու մէջ մաս մը Արիականներ իրենց ծննդավայրէն բաժնուելով՝ յառաջացան տակաւ դէպ ի արեւելեան հարաւային կողմը եւ հաստատուեցան Հնդկաստանի մէջ : Հակառակ դասակարգի դրութեան՝ որուն նպատակն էր , ինչպէս կ'երեւի , անջատ պահել երկու ցեղերը , Արիականք խառնուեցան տեղւոյն բնիկներուն հետ եւ կազմեցին Հնդիկ ժողովուրդը :

2. Հնդիկները պատմութիւն չունին . կ'ըսուի թէ՛ Մանու եղաւ իրենց քաղաքական եւ կրօնական օրէնսդիրը : Առաջին անգամ ասոնց կեանքին պայմաններուն կը տեղեկանանք , երբ պատմագիրներ՝ Ալեքսանդր Մեծի արշաւանքին առթիւ՝ կը նկարագրեն Հնդիկ ընկերու-

(*) Մ. Խորեն. Բ. գիրք 25. 7 :

1. Արիական գաղթականներ կը հաստատուին Հնդկաստանի մէջ : 2. Հնդիկներուն հին պատմութիւնը :

թիւնը, նկարագրութիւն մը՝ որ գրեթէ ճշդիւ կը համապատասխանէ այս ժողովուրդին ներկայ վիճակին:

Պատմ. կապակցութիւն. — Հնդկաստան շատ անգամ յարձակումներ կրեց օտար իշխաններէ: ԺԱ. դարուն՝ Մահմուտ անուն իշխան մը երկրին մէկ մասին տիրեց: Ճէնկիզ խան՝ ԺԳ. դարուն՝ և Թիմուրլէնկ՝ ԺԴ. դարուն վերջերը՝ հոն արչաւեցին: Պապէր՝ Թիմուրլէնկէ սերած՝ ԺԵ. դարուն (1472) Հնդկաստանի մէջ հիմնեց Մոնկոլաց մեծ հարստութիւնը որ տեւեց մինչեւ ԺԹ. դար (1862): Պապէրի թոռը՝ Աքպար աշխարհաշէն եւ արդարասէր իշխանի մը քաղցր յիշատակը թողուց Հնդիկ ժողովուրդին մէջ: Քանի մը տարի վերջ՝ բնիկ Հնդիկ իշխան մը յաջողեցաւ երկրին մէկ մասին վրայ իշխել անկախ՝ Մոնկոլաց իշխանութեանէն (1674): Վերջապէս Մոնկոլաց կայսրերը տկարացան եւ երբ վերջին կայսրը մեռաւ (1862), Անգլիացիք արդէն տիրած էին երկրին մեծ մասին:

Հնդկական ԲԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆ

1. Հնդիկները ընդարձակ գրականութիւն ունին: Վետաները—իրենց Ա. գիրքը—ամէնէն հին գրական յիշատակարաններէն են. կը կարծուի թէ՛ գրուած են Քրիստոսէ 2000 տարի առաջ: Եւրոպացի գիտուններ մշակած եւ ուսումնասիրած են Հնդիկ լեզուն եւ գրականութիւնը: Այս գրական արտագրութիւնները թէեւ զուրկ են գրական մեծ արժանիքէ, բայց չեն դադրիր շահեկան լինելէ, ըստ որում իրենց մէջ կը ցոլացնեն Հնդիկ հին կեանքը և յիստիկական միտքը:

1. Հնդիկ գրականութիւնը—Վետաները:

2. Հին Հնդկաց լեզուն Սանսքրիտ կը կոչուի եւ կը կազմէ եւրոպական լեզուաց հետ Հնդեւրոպական մեծ ընտանիքը: Սանսքրիտը թէ՛ բառերու եւ թէ՛ քերականական կազմութեան տեսակէտով՝ Արիականաց խօսած նախնական լեզուին ամէնէն մօտ կը համարուի: Լեզուներու Հնդեւրոպական ընտանիքին կը վերաբերի նաեւ Հայ լեզուն, ինչպէս հաստատեցին եւ կ'ընդունին մեր դարուն մէջ Բէդէրման, Բոդդէ, Նայման եւայլն:

3. Հնդիկ ժողովուրդը զանազան դասակարգերու բաժնուած է: Այս ընկերական կազմակերպութիւնը շատ հին ժամանակներու մէջ ծագում առած է և կը շարունակուի մինչեւ այսօր:

Ա. դասակարգը կը կազմեն Պրահմինները իրեւ կրօնի պաշտօնեայ,

Բ. դասակարգը կը կազմեն Քշատրիաները իրեւ զինուոր եւ կառավարական պաշտօնեայ,

Գ. դասակարգը կը կազմեն Վայսիաները իրեւ վաճառական եւ երկրագործ,

Դ. դասակարգը կը կազմեն Սիւդրաները իրեւ արհեստաւոր եւ մշակ:

Ասոնցմէ զատ՝ ստորին ուրիշ դասակարգ մը կար—Բարիաները—դատաւարտուած՝ անարգ աշխատութեամբ միայն զբաղելու: Պուտտայականները թէեւ աշխատեցան վերցնել ընկերական այս խտրութիւնները, բայց չյաջողեցան մեծ հարուած մը տալ դասակարգի դրութեան որ իր վնասակար հետեւանքներն ունեցաւ Հնդկաստանի մէջ Ա. ջնջելով անհատին մէջ յառաջդիմական ձգտումները և Բ. չգործածելով օգտակարա-

2. Սանսքրիտ լեզուն: 3. Հնդկական դասակարգի դրութիւնը:

պէս անհատին ընդունակութիւնները , ճաշակը , որոնցմով օգտուած է :

Ա. Հնդկաց հին կրօնքը կը ճանչնար «անձանօթ ճշմարիտ էակ մը՝ ամենուրեք , ամենազօր , տիեզերքին արարիչը , պահպանիչը եւ կործանիչը» : Այս գերագոյն էակը կ'ըմբռնուէր երեք կերպարանքներու տակ , ասոնք էին Պրահմա իբրեւ արարիչ , Վիշնու իբրեւ պահպանիչ եւ Սիվա իբրեւ կործանիչ : Պրահմիները կրօնքին պաշտօնեաներն էին :

Բ. Զ. դարուն (ն. Բ.) Հնդիկ իշխան մը՝ Սաքիա Մուշի կրօնական նոր շարժում մը յառաջ բերաւ : Այս կրօնքը՝ որ Պուտտայականութիւն կոչուեցաւ , բարեփոխումն էր հինին , Պրահմիութիւնը սաստիկ հալածանք հանեց Պուտտայականութեան դէմ որ կը ձգտէր ոչ միայն կրօնքին , այլ եւ ընկերական կարգին մէջ մեծ փոփոխութիւններ ընել — բարոյական օրէնքին առջեւ մարդոց հաւասարութիւնը քարոզելով՝ կը սպառնար ջնջել դասակարգի դրութիւնը : Պուտտայականք ապաստանեցան Թիպէդ , Զինաստան , Ճաքոն եւ Հնդկաստան եւ իրենց կրօնքը դեռ այսօր աշխարհի բնակիչներուն մէկ երրորդին դաւանանքն է : Պուտտայականութեան «չորս մեծ ճշմարտութիւններն» են .

Ա. Յաւը՝ անբաժան է մեր գոյութենէն , այսինքն պիտի տառապինք , ցորչափ կ'ապրինք .

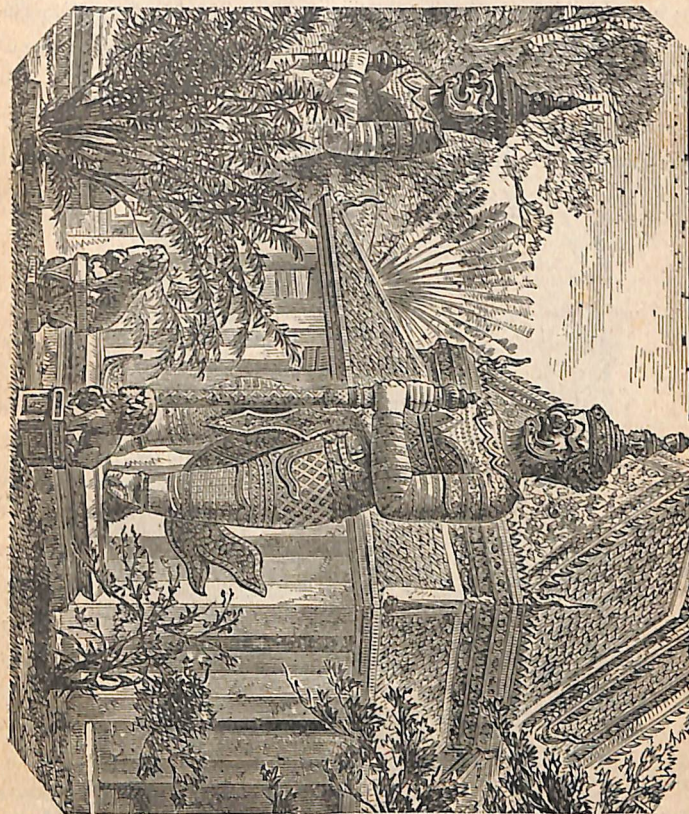
Բ. Փափաքը՝ մեր ցաւին սկզբնապատճառն է .

Գ. Պէտք է ջնջել փափաքը ցաւէ ազատելու համար , եւ

Դ. Կայ ճամբայ մը , որով կարելի է ջնջել փա-

4. Հնդկաց հին կրօնքը 5-6 Պուտտայականութեան ծագումը եւ գլխաւոր վարդապետութիւնները :

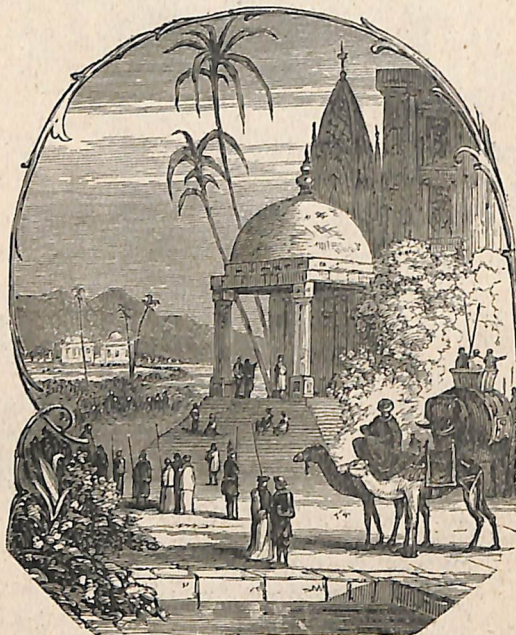
փաքը : Անոնք որ՝ քաջ ուսումնասիրած են Պուտտայի (լուսաւորեալ) կրօնքը , կը վկայեն որ անոր նպատա-

Հնդկական մեհեան

կակէտն — ամենամեծ բարին — է անէացումը (նիր-վանա) :

6. Պուտտայականութիւնը՝ անյուսութեան դրու-
թիւնն է . կը ջլատէ մարդկային ուժը եւ կ'ընէ զմար-
դիկ անկարող եւ անընդունակ յառաջդիմութեան :
Պուտտայականութիւնը իր դաւանող ժողովուրդներէն
եւ ոչ մէկը կրցաւ բարձրացնել անոնց դարաւոր գոյու-
թեան միջոցին :

Պուտտայական մեհեան

7. Հոչակաւոր են Հնդկաց վիմափոր մեհեանները,
քարանձաւները . առ հասարակ հիացում կ'աղդեն բազ-

7-8. Հնդիկներուն յիշատակարանները, երկրին բնական և ար-
ուեստական արտադրութիւնները

մաթիւ յիշատակարաններ , որոնք արդիւնք են բազ-
մամեայ եւ խնամոտ աշխատութեան :

8. Հնդկաստան հարուստ երկիր մ'էր , իր բնական
եւ արուեստական արտադրութիւններով հռչակ հանած
էր հին աշխարհի մէջ : Փիւնիկեցիք , Ալեքսանդր Մեծ,
Մարքո Բոլո (ԺԳ. դար) , Վասգո-տը-Կամա (ԺԵ. դար)
եւ ուրիշներ իրենց ծովային կամ ցամաքային ձեռնարկ-
ներով քաջալերեցին և մշակեցին աշխարհի վաճառա-
կանական յարաբերութիւնները Հնդկաստանի հետ, անոր
ոսկին , մարգարիտը , համեմները եւ այլն Արեւմտեան
Ասիա եւ Եւրոպա փոխադրելով :

(Ա Մ Փ Ո Փ Ո Ւ Մ)

Հնդիկները՝ Արիական ընտանիքին կը վերաբերին .
չունին պատմութիւն . առաջին անգամ Ալեքսանդր
Մեծի ժամանակէն սկսան յիշուիլ պատմական տարե-
գրութեանց մէջ : Ունին ընդարձակ և նշանաւոր գրա-
կանութիւն մը : Վեսաները իրենց ամենահին գրական
յիշատակարաններն են , Եւրոպացի բանասէրներ ժամա-
նակէ մը ի վեր սկսած են ուսումնասիրել Հնդիկ հին
լեզուն (Սանսքրիտ) և Գրականութիւնը . այս քննական
ուսումնասիրութեամբ կը տեղեկանան նախնական Արիա-
կաններուն ապրած կեանքին պայմաններուն եւ իմա-
ցական զարգացման աստիճանին :

Հնդիկները՝ դասակարգի կաշկանդիչ դրութեան եւ
Պուտտայականութեան ջլատիչ ազդեցութեան տակ՝ ար-
համարհեցին կեանքը , մարելով իրենց մէջ ո՛ր և է փա-
փաք զարգանալու , բարձրանալու , — իրենց քաղաքա-
կրթութիւնը կայուն վիճակ մ'ունեցաւ :

ՀԱՐՅԱՐԱՆ

Հնդկաստանի հիւսիսային կողմը ո՞ր լեռները կան — Հաբալային կողմը ի՞նչ կայ — Երկիրը ինչի՞ ձեռունի — Ո՞ւր է Գանգես գետը — Կալկաթա, Պենաբես, Պոմպէյ ո՞ւր են :

Հնդկաստանի բնական տեսարանները ի՞նչ ազդեցութիւն քրին Հնդկի մեքին վրայ — Լուսաբանեցե՞ք այս կէտը Հնդկի Գրականութեան եւ կրօնքին բերուած օրինակներով — Սանսքրիտ լեզուին դիրքը ի՞նչ է Հնդեւրոպական լեզուներու քննարկին մէջ :

ՄՈՆԿՈՒԵԱՆ ՑԵՂ

Ազգերը՝ որոնց պատմութիւնը ըրինք նախընթաց էջերուն մէջ, կը վերաբերէին Կովկասեան ցեղէն երեք, — Արիական, Սեմական եւ Բարեան — ընտանիքներուն : Այժմ պիտի խօսինք Մոնկոլեան ցեղին այն ներկայացուցիչին վրայ որ մշակած է մասնաւոր քաղաքակրթութիւն մը իր բազմադարեան մեկուսացած դոյութեան մէջ : Զինք՝ երկրագունտին միւս ժողովուրդներէն կղզիացեալ ապրած են շուրջ երեսուն դար : Այս կղզիացում կարելի է բացատրել ի նկատ առնելով անոր դիրքը Արեւելեան Ասիոյ ծայրագոյն սահմաններուն վրայ : Դժուար էր հոն հասնիլ ծովով, նոյնքան դժուար էր նաեւ ցամաքային ճամբով հոն երթալ, վասն զի իր արեւմտեան սահմաններուն վրայ կը գտնուէին ընդարձակ անապատներ եւ Հիմալայեան բարձրաբերձ լեռները : Զինատան՝ այս կղզիացման հետեւանքով՝ օտար ազգերու քաղաքակրթութենէն չազդուեցաւ եւ մնաց ազատ՝ ուրիշ աշխարհներու ցնցումներէն :

ՉԻՆՔ

1. Զինք իրենց պատմութեան շատ մեծ հնութիւն կ'ընծայեն, բայց անոնց վաւերական պատմութիւնը՝

1. Չինական պատմութեան հնութիւնը. տուեք գլխաւոր Հարստութիւնները :

գիտնականներու քննութեան համեմատ՝ առ առաւելն Քրիստոսէ 3000 տարի առաջ կը սկսի : Իէ. դարուն (2657) առաջին անգամ գործածուեցաւ Պատմական շրջանը (իւրաքանչիւրը 60 ամեայ տեւողութեամբ) Հօանկ-Թի թագաւորին իշխանութեան օրով : ԻՅ. դարուն՝ Եռ հիմնեց Հիւս կոչուած կայսերական Ա. հարստութիւնը որ չորս դարէ աւելի չկրցաւ տեւել : Շանկ կոչուած Բ. Հարստութեան հիմնադիրը եւ անոր յաջորդներէն ոմանք առաքինի անձեր եղան : ԺԲ. դարուն՝ (1122) Զէուի իշխանը՝ Վոլ-Ուանկ կործանեց այս հարստութիւնը յաղթելով վերջին պետին : Չինաստան աւատական աշխարհ մ'եղաւ Ժ. դարէն մինչեւ Գ. դար, երբ Չին-Շի-Հօանկ-Թի՝ Չին Հարստութեան հիմնադիրը իր իշխանութեան տակ միացուց դարձեալ երկիրը (247 Ն. Ք.), վանեց Մոնկոլները և անոնց արշաւանքը արգելելու համար չինեղ տուաւ մեծ պարիսպը 2500 քիլոմետր երկայնութեամբ : Հան հարստութեան ժամանակ որ չորս դար տեւեց [202 (Ն. Ք.) + 226 (Յ. Ք.)] Չինաստան իր փառաց եւ զօրութեան զագաթնակէտը հասաւ, Գիտութիւն եւ դպրութիւն քաջալերուեցան, երկիրը ընդարձակուեցաւ նոր աշխարհակալութիւններով : Յետոյ Չինաստան՝ զանազան արշաւանաց հետեւանքով՝ բաժնուեցաւ երկու — հիւսիսային եւ հարաւային — կայսրութիւններու, բայց Է. դարուն (618) Լի-Անկ կայսրը՝ հիմնադիր Դանկ Հարստութեան միացուց այս երկու մասերը իր միահեծան իշխանութեան տակ : Թ. դարէն սկսեալ Մոնկոլները եւ Թաթարները շատ անգամ Չինաստան արշաւեցին եւ երկար ժամանակ հոն իշխանութիւն վարեցին : Արդի տիրող Հարստութիւնը Մանչու Թաթարներու ցեղէն է :

ՉԻՆԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹԻՒՆ

1. Ուրիշ ո' և է անձէ կամ պատճառէ աւելի Կոնփուկիոս՝ Չինացի իմաստասէրն եղաւ որ հաստատաւպեց Չինական բարքերը : Ծնաւ Զ. դարուն (Ն. Ք.), ինքը, ինչպէս կը խոստովանի, չբարոյեց նոր վարդապետութիւններ, այլ եղաւ հին իմաստուններուն ուսուցածներուն մեկնիչը. իր գրքերը չատ յարգի են և կը գործածուին՝ մեծ մասով՝ իբրեւ դասագիրք Չինական դպրոցներուն մէջ, կը ճառեն բարոյական, պատմական կենսագրական եւ բանաստեղծական նիւթերու վրայ, կրօնական տարրը գրեթէ բոլորովին կը պակսի : Իր Դրութեան վրայ զաղափար մը տալու համար յառաջ բերենք (1) իր հինգ յարաբերութիւնները, որոնք իր վարդապետութեան հիմը կը կազմեն և (2) հինգ առաքինութիւնները : Առաջին հինգ յարաբերութիւնները կը ներկայացնեն և կը բացատրեն Չինական կառավարութեան դրութիւնը նախնեաց կեանքով և օրինակով լուսաբանուած և կը շեշտեն ողորդական, ամուսնական և քառեկամական պարտականութիւնները : Որդիական երկու ղաժոնքները առաջին տեղը կը բռնէ յիշեալ պարտականութեանց մէջ, որդիները պարտաւոր են յարգել իրենց ծնողքը եւ պաշտել զանոնք, երբ մեռած են : Զանց առնուած է մարդուն պարտականութիւնը առ Աստուած. հինգ յարաբերութիւնները՝ այս բացառութեամբ՝ կը բովանդակեն բոլոր մարդկային պարտականութիւնները : Հինգ առաքինութիւններն են Մարդասիրութիւն, Արդարութիւն, Պաշտօնութեան կանոններ

րու եւ հաստատեալ սովորութիւններու հաւանկեալութիւն ,
Ուղղութիւն եւ Անկեղծութիւն :

2. Կոմիտէի անդամները կարեւորութիւն կու տար
բարոյական քան ֆիզիքական ուժի , աւելի օրինակի
ազդեցութեան եւ կրթութեան քան օրէնքի եւ պատիժի :
«Եթէ , կ'ըսէր , մեծերը առաքինութիւնը մշակեն , իրենց
անձերուն վրայ առաքինութեան կատարելութիւնը ցուց-
նեն , պղտիկները պիտի յարգեն զանոնք եւ անոնց պիտի
հետեւին : Կանոնով հաստատուած մեղման ֆինոքեան մէջ
յաջողները միայն կ'արժանանային հանրային բարձր
պաշտօններու եւ պատուոյ տիտղոսներու :

3. Ձինաստանի մէջ երեք կրօնական դրութիւններ
կը տիրեն . ասոնց մէջ ամէնէն հինը՝ Ազգային պաշտա-
մունք կոչուած՝ վերահաստատուեցաւ Կոմիտէի օրէնքով .
իւր գլխաւոր սկզբունքներն են որդիական երկիրաւորու-
թիւն , յարգանք առ ծերս եւ մեռեալներու պաշտօն :
Յայտնի է որ Կոմիտէի օրէնքով հաստատուած Բարոյականու-
թիւնը չէր պարունակեր Աստուծոյ գաղափարը եւ անոր
պաշտամունքը . բայց կրօնական բնազդը ա'յնքան զօրա-
ւոր է մարդկային բնութեան մէջ որ ժողովուրդը ուշ
կամ կանուխ պիտի ունենար իւր կրօնը բառին իսկա-
կան նշանակութեամբը . Դառնականութիւն եւ Պոռնոյա-
կանութիւն լրացուցին այս կրօնական պէտքը : Պոռնո-
յայականութիւնը իբրեւ բնազանցական կրօնք ապագայ
կեանքի եւ անոր պատրաստութեանց խորհուրդներով
կը զբաղէր , իւր դաւանողները աշխարհէ եւ ընկերու-
թենէ քաշուած առանձնութիւն կը փնտռէին , մինչդեռ
Դառնականութիւնը նիւթականացած կրօնք մ'էր , իւր
բազմաթիւ աստուածները հոգածու էին մարդուն ներ-

կայ կեանքին պէտքերը գոհացնելու : Այս երեք դրու-
թիւնները երբեմն հալածանք հանցին իրարու դէմ .
այժմ իրարու հակառակամարտ չեն , այլ ընդհակառակն
կը նկատուին համադաս եւ լրացուցիչ իրարու :

4. Ձինացիք իրենց ճարտարապետութեան , նկար-
չութեան եւ քանդակագործութեան մէջ յիշատակելի
բան մը չունին : Հեռանկարի օրէնքը կը պակսի իրենց
պատկերներուն մէջ , իրենց նկարները կը ներկայացնեն
ընդհանրապէս գունիկ տեսարաններ եւ անսովոր ձեւեր :
Երկրագործութիւնը մեծ քաջաւերութիւն կը դնէ տէ-
րութիւնէն , կայսրը տարին անգամ մը մեծ հանդիսա-
ւորութեամբ անձամբ ակօս կը բանայ արօրով : Եւրո-
պացիներէն շատ առաջ Ձինացեաց ծանօթ էին կողմնա-
ցոյց , Տպագրութիւն եւ վառօր , գիւտեր՝ զորս չկա-
տարեւագործեցին իրենց սովորամով բնութեամբ : Կը
չինեն ընտիր յաիճապակի , ապակի , թուղթ , մետաք-
սեղէնք եւ ուրիշ անկուածներ : Շնորհիւ սակաւապետ
գործաւորներու աժան աշխատութեանց՝ Ձինական ապ-
րանքներ զօրեղապէս կը մրցին ուրիշ ազգերու արտա-
գրութեանց հետ , արտաքին վաճառականութիւնը շատ
ընդարձակած է , յորմէ հետէ Ձինական նաւահանգիստ-
ները բացուած են Եւրոպացեաց առջեւ :

5. Ձինական լեզուն Միաբանական լեզուներու
ընտանիքին կը վերաբերի . գրական լեզուն բոլորովին
տարբեր լեզու մ'է , ունի հազարաւոր տառեր որոնց իւ-
րաքանչիւրը կը ներկայացնէ , մեր թուանշաններուն պէս ,
գաղափար եւ ոչ ձայն : Ունին շատ հին եւ ընդարձակ
գրականութիւն զանազան նիւթերու վրայ : Ձինացեաց

մէջ մասնաւորաբար դիտելի պարագաներէն մին է ձրի բաշխումը տետրակներու, որոնք գրուած են գործնական բարոյականութեան, աստուածներու և ուրիշ կրօնական նիւթերու վրայ :

6. Չինաստանի մէջ ընտանեկան ոգին շատ զարգացած է : Իւրաքանչիւր ընտանիք պարտաւոր է իր նախնիքը յարգել և պաշտել . կը զգուշանան մոլութենէ խորհելով թէ՛ գուցէ կը նուաստացնեն, կը խաթարեն մարմինը՝ զոր ստացած են իրենց ծնողքներէն : Չինական այս հաւատքը ամէնէն զօրաւոր շարժառիթներէն մին եղած է վարելու առաքինի եւ պատուաւոր կեանք մը, պատիւ բերելով իրենց նախնեաց : Որդիական երկիւղածութիւնը բնականաբար առաջնորդեց Չինական ժողովուրդը յարգելու կայսրն ալ իբրեւ իրենց մեծ հայրը : Սա իրողութիւնը թէ՛ Չինացիք առնուազն 4000 տարիէ ի վեր անփոփոխ պահած են իրենց ընտանեկան, ընկերական եւ քաղաքական կազմակերպութիւնը կը բացատրուի որդիական երկիւղածութեամբ որ կայսեր և ժողովուրդին միջև հօր եւ որդւոյ յարաբերութիւնը հաստատեց :

7. Շատ օգտակար կարգադրութիւն մ'է նաեւ մրցման ֆենոքիւնը որով միայն Չինացի մը իրաւունք կը ստանայ բարձր պաշտօն մը վարելու եւ պատուոյ տիտղոս մը կրելու :

(ԱՄՓՈՓՈՒՄ)

Չինացիք խաղաղասէր, տոկուն եւ աշխատասէր ազգ մ'են, հպարտ իրենց բազմադարեան քաղաքա-

կրթութեամբ : Եւրոպացիներէն շատ առաջ հնարեցին Կողմնացոյց, Տպագրութիւն եւ Վառօդ : Ճարտարութեան վերաբերեալ ինչ ինչ առարկաներ չինելու մէջ մեծ յառաջդիմութիւն ըրած են եւ յորմէ հետէ իրենց նաւահանգիստները բացած են Եւրոպացւոյ առջեւ, իրենց առեւտրական յարաբերութիւնները օտար ժողովուրդներու հետ՝ ընդարձակած է : Չինական հպարտ և սովորամոլ բնութիւնը իմացական միջակ աստիճանի վրայ պահած է զիրենք, մերժելով օգտուիլ Եւրոպական բարձրագոյն քաղաքակրթութենէն : Ճարտնցիք՝ իրենց աշակերտի խոնարհ գիրքին մէջ՝ շատ բան սորվեցան Եւրոպացիներէն եւ Ամերիկացիներէն և այսօր շատ աւելի յառաջադէմ և զարգացած ժողովուրդ մ'են քան Չինացիները, որոնք երբեմն իրենց ուսուցիչներն եղած են :

ՀԱՐՅԱՐԱՆ

Տուեք Չինաստանի սահմաններ—Չինական մեծ պարիսպը ո՞վ շինեց եւ ինչո՞ւ համար — Չինական պատմութեան ամենէն փառաւոր օրջանը ո՞ր հարսութեան ժամանակ է — Բացատրեցեք, քե ինչո՞ւ համար Չինաստան ո՞ր եւ Կղզեցութիւն չունեցաւ ուրիշ Ասիական ժողովուրդներու վրայ — Երկրին մեջ տիրող երեք կրօնական դուքիւններ որո՞նք են — Տուեք սկզբունքը որուն վրայ հիմնուած է Չինական ընկերութիւնը — Թուեցեք գիւետեր զորս Չինացիք բրին գիտութեան եւ հմարտութեան մեջ :

ՓՈՔՐ-ԱՍԻՈՅ ԹԵՐԱԿԼԶԻՆ

Հին ժամանակ՝ Փոքր-Ասիոյ թերակղզւոյն գլխաւոր երկիրներն էին

Արեւմտեան կողմը	Միսիա .	Կարեւոր քաղաքներն՝ Կիզիկոն , Պերկամա , Տրովադա եւայլն
	Լիւդիա .	Մայրաքաղաքը՝ Սարդիկէ
	Կարիա .	Գլխ. քաղաքներն՝ Ալեկարոնաս , Միլէտ եւայլն
Հիւսիսային կողմը	Լիկիա .	
	Բիւքանիա .	Գլխ. քաղաքներն՝ Պրուսա , Նիկիա , Նիկոմիդիա , Քադկեդոն
	Պափլագոնիա .	Գլխ. քաղաք՝ Սինոպ
Հարաւային կողմը	Պոնտոս .	Գլխ. քաղաքները՝ Ամիսոս (Սամսոն) , Տրապիզոն , Կիրատոն
	Պամփիլիա .	Գլխ. քաղաքը՝ Ատաւիա
	Պիսիդիա .	
Կեդրոնին մէջ	Կիլիկիա .	Գլխ. քաղաքներն՝ Տարսոն , Իսսոս , Անարզաբա
	Փռիւզիա .	Գլխ. քաղաքներն՝ Գորդիոն , Լաւոդիկէ
	Կապադովկիա .	Գլխ. քաղաք՝ Մաժակ կամ Կեսարիա

Այս երկիրներուն մէջ Փռիւզիա յաջողեցաւ՝ ժամանակ մը՝ ունենալ ծաղկեալ քաղաքակրթութիւն մը որուն յիշատակը պահուած է իր իշխաններէն Միդասի առասպելական պատմութեան մէջ : Լիւդիա՝ Զ. դարուն (Ն. Ք.) ամէնէն հզօր տէրութիւնը եղաւ թերակղզւոյն մէջ, իր իշխանութիւնը տարածեց արեւելեան կողմը մինչեւ Ալիս գետ : Ներկայացնենք այս հզօր, այլ կարճատեւ իշխանութեան անկման պարագաները :

Կ Ր Ե Ս Ո Ս

1. Կրեսոս իր հօր յաջորդելով՝ Լիւդիոյ գահը քարձրացաւ (559 Ն. Ք.) : Զօրաւոր իշխան մ'էր, նուաճեց և իրեն հարկատու ըրաւ՝ բացառութեամբ Կիլիկիոյ և Լիկիոյ՝ այն բոլոր ժողովուրդները որոնք Ալիս գետին այս կողմը կը գտնուէին :

2. Շատ հարուստ ալ էր. իբրեւ այս՝ մեծ հոչակ հանած էր : Յունաստանէն շատեր—իմաստուններ ևլն.— շատ անգամ Սարդիկէ կ'այցելէին տեսնելու մեծահարուստ իշխանին փառքը : Սոլոն Աթենացին՝ որ օտար ժողովուրդներու բարքը, սովորութիւնները ուսումնասիրելու համար ճամբորդութեան ելած էր , հոս ալ եկաւ, սիրով ընդունուեցաւ իշխանէն : Կրեսոս իր անբաւ գանձերը եւ հոյակապ պալատը անոր ցուցնելէ յետոյ՝ հարցուց հպարտութեամբ թէ՞ ո՞վ կը կարծէր աշխարհիս երջանկագոյն մարդը : Սոլոն պարզ , բայց առաքինի քաղաքացիներու անուններ տուաւ : Իմաստունին այս

1. Կրեսոս՝ Լիւդիոյ գահուն վրայ, 2. Կրեսոսի փառքը և Սոլոնի այցելութիւնը :

պատասխանը գոհ չըրաւ իշխանը : Սոլոն աւելցուց .
« պէտք չէ մէկը երջանիկ համարիլ անոր մահէն առաջ » :

3. Քաղաքական մեծ փոփոխութիւնները՝ որոնք տեղի ունեցած էին Ասիոյ մէջ՝ վրդովեցին իր հանգիստը Կիւրոս Մարական ընդարձակ տէրութիւնը կործանած էր եւ հիմնած՝ Պարսկական հզօր իշխանութիւնը : Կրեսոս ուզեց ընկճել այս նորածին պետութիւնը դեռ իրեն վտանգաւոր չդարձած : Որոշեց նախ՝ խորհուրդ հարցնել ամէնէն նշանաւոր պատգամախօսներուն : Դիւրիսի պատգամը պատասխանեց . « Կրեսոս Պարսից հետ պատերազմելով մեծ տէրութիւն մը պիտի կործանէ » : Լիւդիոյ իշխանը դարձեալ հարցուց թէ՛ իր տէրութիւնը երկար պիտի տեւէ՞ . պատգամախօսը պատասխանեց . « Երբ ջորի մը թագաւոր ըլլայ Մարաց , ո՛վ թոյլ Լիւդիացի , փախիր Հերմոսի եզերքը եւ զգուշացիր անոր զիմադրելէ » : Կրեսոս այս պատգամները իրեն նպաստաւոր համարեց եւ դաշնակցեցաւ Սպարտացուց , Բարելացուց եւ Եգիպտացուց հետ :

4. Առանց իր դաշնակիցներուն սպասելու՝ անցաւ Ալիս գետէն եւ յարձակեցաւ Պարսից վրայ : Պատերազմը անորոշ մնաց : Կրեսոս Սարգիկէ դարձաւ այն խորհուրդով որ ձմեռը անցնելէ յետոյ Պարսից վրայ արշաւէ իր բոլոր դաշնակիցներով : Որչափ մեծ եղաւ իր զարմանքը , երբ տեսաւ որ թշնամին փոխանակ քաշուելու , ինչպէս ինք կը յուսար , Սարգիկէի առջեւ հասած է : Երկրորդ ճակատամարտն ալ՝ որ տեղի ունեցաւ քաղաքին առջեւ , անյաջող ելք ունեցաւ Կրեսոսի համար . պաշարումը երկար չտեւեց , քաղաքը գրաւուեցաւ : Կրես-

3. Կրեսոս կը պատրաստուի Կիւրոսի վրայ յարձակելու : 4. Կրեսոս կը յարձակի , իր պարտութիւնը եւ գերութիւնը :

սոս բռնուելով՝ տարուեցաւ Կիւրոսի առջեւ որ հրամայեց ողջ ողջ այրել զայն : Իշխանը գոչեց փայտակոյտին վրայ . « Սոլոն , Սոլոն , Սոլոն » . Կիւրոս զարմանալով հարցուց թէ՛ ո՞վ էր այն որուն անունը կուտար . Կրեսոս տուաւ բացատրութիւնը : Պարսիկ իշխանը խորհելով կեանքին անկայունութեան վրայ՝ ներեց անոր , մինչեւ անգամ հարցուց թէ՛ բան մը կը խնդրէ՞ր իրմէ . « Թոյլ տուէ՛ք ինծի , ըսաւ Կրեսոս , որ այս շղթաները զրկեմ Յունաստանի այն դից՝ զոր ամէնէն աւելի պատուած եմ եւ ըսել տամ թէ՛ ինչո՞ւ խաբած եմ , զինքը պատերազմի գրգռելով Պարսից դէմ » : Կիւրոս ծիծաղելով շնորհեց խնդրուած արտօնութիւնը : Պատգամաւորները դառնալով հետեւեալ պատասխանը բերին . « Կրեսոս սխալ մեկնեց է պատգամը , պատերազմելով արդարեւ մեծ տէրութիւն մը կործանած էր — Լիւդիական պետութիւնը . դարձեալ՝ երկրորդ պատգամին մէջ ակնարկուած ջորին Կիւրոս էր , որուն մայրը Աթաֆակի դուստրն էր , իսկ հայրը՝ Պարսիկ-Կամբիս : Կ'ըսուի թէ՛ Կրեսոս գոհ մնաց այս պատասխանէն , իր դժբախտութեան պատասխանատուն իր անձը համարելով » :

5. Լիւդիա՝ Պարսկական իշխանութեան հետ միացաւ , եւ թէեւ Յոյն գաղթականութիւններէն ոմանք չուզեցին ընդունիլ Պարսից լուծը , բայց չուտով ընկճուեցան , իսկ Կրեսոս երկար տարիներ Պարսից արքունիքին մէջ ապրեցաւ պատուով : Մեռաւ Կամբիսի օրով (525 Ն. Ք.) :

5. Կրեսոսի մահը :

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ
ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ՀԻՆ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆՅ ՎՐԱՅ

Բայ ի Եգիպտոսէ՝ որ ամէնէն հին ժողովուրդի մը քաղաքակրթութեան որրանն եղաւ եւ Եւրոպայէ՝ ուր Յոյն եւ Հռոմէացի ազգեր կազմուեցան, Ասիա բոլոր հին ժողովուրդներու բնակավայրն եղաւ: Պատմութեան բուն թատերաբեմը պէտք է նկատել արեւմտեան հարաւային Ասիա, ուր ծագում առին Քաղդէացւոց, Բաբելացւոց, Ասորեստացւոց, Մարաց եւ Պարսից տէրութիւնները: Այն ժողովուրդները՝ որոնք Ալդայեան լեռնաշղթային հիւսիսային կողմը կը գտնուէին, անծանօթ մնացին, նմանապէս՝ պատմութեան մէջ մեծ դեր մը չխաղացին այն բոլոր ցեղերը, որոնց բնակավայրն էր Կեդրոնական Ասիա, հին ժամանակ Սկիւթիա կոչուած: Արեւելեան Ասիոյ մէջ՝ Հնդիկները եւ Ճաբոնցիք պատմութիւն չունին, իսկ Չինք թէեւ մշակեցին իրենց յատուկ քաղաքակրթութիւն մը եւ ունեցան պատմական յիշատակարաններ, բայց իրենց կղզիացեալ դիրքին պատճառով՝ ուրիշ ժողովուրդներու վրայ ո՛ր եւ է ազդեցութիւն չունեցան:

Արեւելեան ժողովուրդներու պատմութեան մէջ դիտելի մէկ ուրիշ պարագան ալ սա է որ մարդիկ՝ առաջին անգամ՝ քաղաքական կազմակերպութիւններ — ազգեր — ձեւացուցին Նեղոսի, Տիգրիս — Եփրատի եւ Ինդոսի հովիտներուն մէջ, իրողութիւն մը՝ որ դիւրաւ կը բացատրուի բնական պատճառներով:

Ասիական ժողովուրդներ մեծ յառաջդիմութիւններ ցրին քաղաքակրթութեան մէջ, բայց իրենց մշակած քաղաքակրթութիւնը կայուն հանգամանք ունեցաւ:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՆԻԹԵՐ

1. Հնագոյն քաղաքակրթութեան որրանը եւ պայմանները:
2. Արիական ժողովուրդներուն դերը պատմութեան մէջ:
3. Եգիպտոս՝ Նեղոսի պարգեւ:
4. Քաղդէական կրօնքին ազերսը ուրիշ կրօնքներու հետ:
5. Ասիական հին եւ հզօր պետութիւնները ժամանակագրական կարգով:
6. Փիւնիկեցւոց Այքաթենի դրութիւնը՝ բաղդատմամբ Քաղդէական բեւեռագիր եւ Եգիպտական մեհենագրոյ մտաւերտն հետ:
7. Հին աշխարհի Եօթն Հրաշալիքները:
8. Կիւրոսի նկարագիրը:
9. Նահանջ Բիւրուց:
10. Զրադաշտական կրօնքին աղբիւրները:
11. Դատակարգի դրութիւնը եւ իր հետեւանքները:
12. Ընտանեկան ոգին Չինական ժողովուրդին մէջ:
13. Հին աշխարհի գիտական յառաջդիմութիւնները:

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐԱԿԱՆ ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Դ. Դարեկն (Ն. Ք.) մինչեւ Է. Դար. (Յ. Ք.)

Ալեքսանդր Մեծ՝ Դ. դարուն՝ ջնջեց Պարսից արքայից արքային պետութիւնը եւ հիմնեց աւելի մեծ տէրութիւն մը : Ասոր մահէն վերջ (323) արիւնահեղ պատերազմներ ծագեցան , ընդարձակ կայսրութիւնը կործանեցաւ եւ անոր բեկորներէն կազմուեցան չորս պետութիւններ , — Յունաստան , Պերկամա , Սիւրիա եւ Եգիպտոս : Հռոմ տակաւ նուաճեց այս չորս իշխանութիւններն ալ ,

Յունաստան	146 ին (Ն. Ք.)
Պերկամա	129 ին » »
Սիւրիա	64 ին » »
Եգիպտոս	30 ին » »

Հռոմէացւոց իշխանութիւնը կը տարածուէր մինչեւ Եփրատ գետ : Այս գետէն անդին՝ Պարթեւք միահեծան կը տիրէին : Դ. Դարուն՝ (225) Արտաշէր Սասանեան ջնջեց Պարթեւաց իշխանութիւնը եւ անոր տեղ հաստատեց Պարսկական պետութիւնը : Զորս դար վերջ՝ Արաբացիք յաղթելով Պարսից եւ Հռոմէացւոց՝ տէր եղան Ասիոյ :

Վ Ե Ր Զ

ՀԱՄԱԺԱՄԱՆԱԿԵԱՅ ԿԱՐԵՒՈՐ ԴԷՊԲԵՐ

ՔՐԻՍՏՈՍԷ ԱՌԱՋ

Լ. Դարեկն մինչեւ ԻԳ. Դար

Արիականք Ինդոսի հովիտը կը գաղթեն (գրեթէ 3000ին) — Եգիպտական պատմութիւնը կը սկսի (գրեթէ 3000ին) — Զինական վաւերական պատմութիւնը կը սկսի (գրեթէ 3000ին) — Զինացւոց պատմական շրջանը կը գործածուի Հօանկ-Թի իշխանին օրով (2657) — Եգիպտոսի բրգաշէն (Դ) Հարստութիւնը կը սկսի (2450) :

ԻԳ. Դար

Քաղղէաստանի վաւերական պատմութիւնը կը սկսի (2234) — Ներքովթ՝ քաջ որսորդը կը հիմնէ Բաբելոն Եփրատի վրայ — Նինուէ կը շինուի Տիգրիսի վրայ Բաբելոնի իշխանութիւնը հակակշռելու համար — Մեծն Եու կը հիմնէ Զինական Հիւս կոչուած հարստութիւնը (2200) :

ԻԲ. Դարեկն մինչեւ ԺԴ. Դար

Հիւքսոսները Եգիպտոսի կը տիրեն (2080) — Հընդկաց Վետաներուն հաւանական թուականը (2000) — Աբրահամ Եգիպտոս կ'այցելէ Հիւքսոսներու ժամանակ (գրեթէ (1920ին) — Յակոբ եւ իր որդիք Եգիպտոս կը հաստատուին (1706) Հիւքսոսներու ժամանակ — Հիւք-

սոսները կ'արտաքսուին Եգիպտոսէն Թեբացի բնիկ իշխաններու ձեռքով (1525) — Եգիպտոսի պատմութեան ամէնէն փառաւոր ժամանակը (1525-1200) — Իսրայելացւոց Եգիպտոսէն ելքը (1320) :

ԺԳ. Դար

Ասորեստան հզօր իշխանութիւն մը կ'ըլլայ Բաբելոնի եւ Նինուէի միացմամբ (1250) :

ԺԲ. Դար

Թագլաթ-Բալասար Ա. կ'իշխէ Ասորեստանի վրայ (1130) — Վու-Ուանկ՝ Չինական կայսրը կը հիմնէ Աստղագիտական դիտարան մը (1117) — Դորիացիք կը հաստատուին Պելոպոնէս (1100) :

ԺԱ. Դար

Սաւուղ Իսրայէլացւոց առաջին թագաւորը կ'ըլլայ (1095) — Տիւրոս՝ Փիւնիկիէի գերիշխան քաղաք (1050) :

Ժ. Դար

Յոյները գաղթականութիւն կը հաստատեն Փոքր-Ասիոյ մէջ (1000) — Սողոմոն կը կանգնէ Երուսաղէմի տաճարը (1000) :

Թ. Դար

Ասորեստան կը նուաճէ Փիւնիկէ (870) — Սալմասար Գ. Պաղեստին կ'արշաւէ (860) — Կարքեդոն կը հիմնուի (850) — [Լիկուրգոս՝ օրէնսդիր Սպարտայի մէջ (850)] :

Ը. Դար

[Հոոմ կը հիմնուի (753)] — Թագլաթ-Բալասար Բ. կը տիրէ Ասորեստանի վրայ (745) — Ասորեստանցիք գերի կը վարեն Իսրայելացիները (721) :

Այս դարուն մէջ կը սկսուին գործածուիլ Յունական (776), Հռոմեական (753) եւ Բաբելոնական (747) թուականները եւ դէպքերը կ'ըլլան աւելի արժանահաւատ : Ասորեստանցիք մինչեւ Ը. դար՝ Ասիոյ մէջ ամէնէն հզօր պետութիւնը ունէին :

Է. Դար

Սենեքերիմ կը տիրէ Ասորեստանի վրայ (705-681) — [Բիւզանդիոն կը հիմնուի Վասիլորի վրայ (670)] — Փսամեթիքոս Եգիպտոսի վրայ կը տիրէ (656) — Կիաքսար առաջին անգամ կը պաշարէ Նինուէ (632) — Սկիււթացւոց մեծ արշաւանքը (632) — Կիաքսար կը գրաւէ Նինուէ եւ կը կործանէ Ասորեստանցւոց կայսրութիւնը (660) — Նեքաւովի նաւատորմը Ափրիկէի շրջանը կ'ընէ (616) — [Դրակոն՝ օրէնսդիր Աթէնքի մէջ (624)] :

Այս դարուն մէջ կը կործանի Ասորեստանի կայսրութիւնը եւ անոր աւերակներուն վրայ կը հաստատուին հզօր իշխանութիւններ, ինչպէս Բաբելական եւ Մարական պետութիւնները : Արուեստք եւ քաղաքակրթութիւն կը յառաջդիմեն մանաւանդ եւրոպական հողին վրայ : Հաննոն Կարքեդոնացին կը խուզարկէ Ափրիկէի արեւմտեան եղբրքները :

Զ. Դար

Աժդահակ կը տիրէ Մարաստանի վրայ (593) — Նեքաւով՝ Եգիպտոսի վրայ (617-595) — Նաբուգոդոնոս

սոր Բաբելոնի հզօր իշխանը կը կործանէ Երուսաղէմ և տաճարը (587) — Նաբուգոդոնոսոր կը կործանէ Տիւրոս (592) . Տիւրացիք մօտակայ կղզւոյն վրայ կը շինեն ուս-
րիշ համանուն քաղաք մը որ եղաւ ծովերու թագուհին եւ համբաւաւոր՝ իր հարստութեամբ — Ամասիս կը տիրէ Եգիպտոսի վրայ (569-526) — Կիւրոս կը հիմնէ Պարսկական պետութիւնը իրենին հետ միացնելով Մա-
րականը (558) — Կիւրոս Բաբելոն կը գրաւէ (538) — Կիւրոս կը նուաճէ Լիւդիա (554) — Կամբիւս Եգիպ-
տոս կը նուաճէ (525) — Դարեհ կը բարձրանայ Պարս-
կական գահուն վրայ (521) եւ կը կազմակերպէ տէրու-
թիւնը — Դարեհ իր տէրութեան հետ կը միացնէ Թրա-
կիա (508) — Սաքիա Մունի կը հիմնէ Պուտոյակա-
նութիւնը Հնդկաստանի մէջ — Կոնփուկիտսի՝ Չինաց
օրէնագրին ծնունդը (551) — [Սուրն՝ օրէնագիր Աթէնքի մէջ (594)] — [Պիսիատրատ՝ Դիկտատոր Աթէնքի մէջ (560)]
— Սարգիկէ կ'այրի (504) :

Մարաց եւ Բաբելացոց պետութիւնները՝ որոնք հազիւ մէկ դարու կեանք ունեցան, կը կործանին եւ Պարսկաց նորածին պետութիւնը ամէնէն հզօր պետու-
թիւնը կ'ըլլայ Ասիոյ մէջ : — Քաղաքակրթութեան յառաջ-
դիմութիւններէն յիշենք առաջին մասեւադարանը զոր հաստատեց Պիսիատրատ, թրքաստոքիւնը՝ զոր Կիւ-
րոս հաստատեց, հաւնաստրած աշխարհացոյց եւ ուրիշ
գիւտեր :

Ե. Դար

Մարական պատերազմները . Մարաթոնի ճակատա-
մարտը (490) — Թերմոպիլէի պատերազմը (480) — Սա-
լամինէի ծովամարտը (480) — Յոյնք և Պարսիկք խա-
ղաղութիւն կ'ընեն (449) — [Պերիկլէս կը մեռնի] —

[Պելոպոնէսեան պատերազմը և Աթէնքի անկումը (405)]
— Նահանջ Բիւրուց (400) :

Յոյները՝ այս դարուն մէջ՝ նշանաւոր եղան ոչ միայն
իրենց փառաւոր յաղթութիւններով Մարական պատե-
րազմներուն մէջ, այլ եւ այն յառաջդիմութիւններով
որոնք այնքան համբաւաւոր ըրին Պերիկլէսի դարը —
Յունական ոսկեդարը :

Դ. Դար

[Դալիացիք կ'այրեն Հռոմ (390)] — [Թերէ՝ իր քա-
ջերուն՝ Պելոպիտասի և Եպամիհնոդի միջոցաւ գերիշ-
խան պետութիւնը կ'ըլլայ Յունաստանի մէջ (371)] — [Փի-
լիպպոս Մակեդոնացի կը նուաճէ Յունաստան (338)] —
Ալեքսանդր Մեծ կը կործանէ Պարսկական տէրութիւնը
(331) Հնդկաստան կ'արշաւէ (526) — Պտղոմէոս՝ Ալեք-
սանդրի զօրապետներէն մին կը հիմնէ Պտղոմէոսեան
Հարստութիւնը Եգիպտոսի մէջ (323) :

Ալեքսանդր Մեծ կը կործանէ Պարսկական տէրու-
թիւնը եւ կը հիմնէ ընդարձակ կայսրութիւն մը, բայց
իր մահէն վերջ այս տէրութիւնը կը բաժնուի իր զօրա-
պետներուն միջեւ եւ այսպէս կը կազմուին չորս իշխա-
նութիւններ, — Մակեդոնիա և Յունաստան, Սիւրիա,
Պերկամա, Եգիպտոս — Դարուն յառաջդիմութիւններէն
յիշատակութեան արժանի են այն Աշխարհազրական
խուզարկութիւնները՝ որոնք մեծ մղում տուին միջազ-
գային փոխանակութեան :

Պ. Դար

Ձին-Շի-Հօանկ-Թի՝ հիմնադիր Ձին Հարստութեան
(247) կը վանէ Մոնկոլները եւ շինել կու տայ մեծ
պարիսպը — Պարթեւաց իշխանը՝ Արշակ կը հիմնէ տէ-

րութիւն մը (255) — [Աննիբալ Ալպեաններէն անցնելով Իտալիա կ'արշաւէ (216)] — [Սկիպիոն՝ յաղթող Ջամայի ճակատամարտին մէջ (202) — Պաղոմէոս Եղբայրասէր կը հիմնէ Աղեքսանդրիոյ գրադոսը (287) եւ Նոր-Կտակարանի Եօթանասնից թարգմանութիւնը ընել կու տայ :

Դարուն երկու մեծ քաղաքական դէպքերն են . (1) Պարթեւաց կայսրութեան կազմութիւնը Արեւելքի մէջ , եւ (2) երկարատեւ եւ բուռն պատերազմները զորաւորում եւ Կարքեդոն միջին Արեւմուտքի մէջ : — Կատարուած գիւտերուն մէջ կը յիշուին ջրային ժամացոյցը Եգիպտացիներէն հնարուած , մետաքսայ թուղթը Զինացիներէն շինուած , մագաղաթ Պերկամայի իշխանէն հնարուած եւայլն :

Բ. Դար

Հռոմ Իտալական թերակղզւոյն տիրելէ յետոյ՝ կը նուաճէ Յունաստան , Կարքեդոն (146) , Պերկամա (129) , տակաւ տարածելով իր իշխանութիւնը Արեւելքի մէջ :

Ա. Դար

Հռոմ կը շարունակէ իր Ասիական աշխարհակալութիւնները . կը սկսի Միհրդատի հետ իր պատերազմները (86) — Յուլիոս Կեսար և իր մահը (44) — Հռոմ կը նուաճէ Փիւնիկէ (63) , Սուրիա (64) , Եգիպտոս (30) — Ոկտաւիանոս Օգոստոս՝ միահեծան տէր կ'ըլլայ Հռոմէական կայսրութեան (27) :

Յիսուս Քրիստոսի ծնունդը և քարոզած կրօնական եւ բարոյական սկզբունքները մեծ յեղաշրջում գործեցին աշխարհի բարոյական պատմութեան մէջ :

ԲԱՌԱՐԱՆ

Ալապաստ . Տեսակ մը թափանցիկ մարմարիոն : Արքելա . Նինուէի կողմերը քաղաք մը , որուն մերձակայքը Դարեհ ջախջախիչ պարտութիւն մը կրեց Ալեքսանդր Մեծէն (331 Ն. Ք.) :

Ալեկարնա . Փոքր-Ասիոյ մէջ Կարիոյ քաղաքներէն մին , Հերոդոտոսի երկիրը , այժմ Պոստոն կը կոչուի :

Ալիս . Փոքր-Ասիոյ մէջ գետ մը , — Գըզը-Ըրմաֆ : Ահրիման . (=Անկրա-Մանուս=Ոգի նեղութեան) հին Պարսկական կրօնքին մէջ խաւարի սկզբունքը այս անունին տակ անձնաւորուած :

Անագարբա . Կիլիկիոյ հին քաղաքներէն մին , իր աւերակները կը տեսնուին Ատանայէն 50 քիլոմէթր հեռու դէպ ի հիւսիսային արեւելք : (Ըստ մեզ Անարբաբա) :

Անսուածպետական . Կառավարութիւն մը՝ զոր կը վարեն կրօնքի պաշտօնեաները Աստուծոյ անունով :

Ասրուան . Պարսկական կրակատուն , — սեղանը՝ որուն վրայ Որմզդական հուրը անշէջ կը պահուէր մօգեբէն :

Աւանդավէպ . Ո՛ր և է զրոյց որ մեզի հասած է առանց վաւերական աղբիւրի :

Բակսիբա . Ասիոյ մէջ երկիր մը՝ որ Պարսկական կայսրութեան սատրապութիւններէն մին եղաւ : Զրադաշտական կրօնքին և Պարսիկ իշխանութեան որբանը նկատուած է :

Բասարկասա . Հին Պարսից մայրաքաղաքը , այժմ Միւրղապ կը կոչուի :

Բնագանգական . Նիւթին եւ մսֆին վերաբերեալ ուսմանց դասակարգութիւնը իբրեւ թնագիտական եւ թնագանգական՝ կ'ընծայուի Արիստոտէլի կամ աւելի ճիշդ՝ անոր աշակերտներուն : Իմացական , հոգեբանական :

Գիւերահաւասարներ . Երկուք են , — Աշնան գիշերահաւասար եւ Գարնան գիշերահաւասար :

Գորդիոն . Փոռւզիոյ քաղաքներէն մին : Հոս կը զըտնուէր Գորդեան հանգոյցը՝ զոր Ալեքսանդր Մեծ կտրեց սուրով ի զուր քակել փորձելէ վերջ :

Գրանիկոն . Փոքր-Ասիոյ մէջ գետ մը , այժմ Գոնա չայ կոչուած : Ալեքսանդր Մեծ անոր ափերուն վրայ տարաւ իր առաջին յաղթութիւնը Դարեհի վրայ (334) :

Դառնականութիւն . Զինաստանի մէջ տիրող եւ ամէնէն աւելի նւթականացած կրօնքը :

Դելփիս . Հին Յունաստանի մէջ քաղաք մը , ուր Ապոլոնի նուիրեալ մեհեան մը կար , Յունաց ամէնէն աւելի համբաւաւոր պատգամախօսը :

Եկբասան . Մարաց իշխանութեան մայրաքաղաքը , այժմ Հանաւան կը կոչուի :

Երփնադրուագ . Փայտի , մարմարիոնի եայլն գոյնը գոյն դրուագներով շինուած բան :

Եօթն հրաւալիֆներ . Հին աշխարհի հրաշալիքներն էին

1. Եգիպտական բուրգերը . 2. Կարիոյ Արտեմիս Թազուհուոյն կանգնած հոյակապ դամբարանը . 3. Արտեմիսի տաճարը Եփեսոսի մէջ . 4. Բաբելոնի պարիսպները եւ առկախեալ պարտէզները . 5. Հոռոգոսի հսկայ արձանը . 6. Ուրմպիական Արամազդի արձանը . 7. Ալեքսանդրիոյ փարոսը :

Զենդ-Աւեստա . Հին Պարսից նուիրական գիրքը, Զրադաշտէն գրուած , կը պարունակէր Մազդեզականութեան օրէնքները եւ պաշտամունքը :

Զողբակոս . Երկնականարին մեծ շրջանակը՝ 12 (կենդանակերպ) նշաններու բաժնուած . ասոնք են Խոյ, Յուր, Երկուորեակ , Խեչափառ , Առիւծ , Կոյս , Կշիռ , Կարիւն , Աղեղնաւոր , Այծեղջիւր , Զրնոս եւ Զուկ . իւրաքանչիւրը համաստեղութիւն մըն է :

Զրադաւոս . Տե՛ս Զենդ-Աւեստա :

Թաղես . Յոյն փիլիսոփայ մը . ճամբորդեց Ասիոյ մէջ մասին մէջ եւ Եգիպտոս ուր ստացաւ Աստեղագիտական եւ Զափագիտական կարեւոր ծանօթութիւններ , իրեն կ'ընծայուին քանի մը գիւտեր : Յունաստանի եօթը իմաստուններէն մին էր :

Իսսոս . Քաղաք մը Փոքր-Ասիոյ մէջ , Կիլիկիոյ արեւելեան ծայրը : Ասոր մօտերը Ալեքսանդր Մեծ իր երկրորդ յաղթութիւնը տարաւ Դարեհի դէմ (333 Ն.Ք.) :

Իսդեր . Դանուր գետը :

Լաւոդիկ . Փոռւզիոյ մէջ քաղաք մը , այժմ Էսկի-Հիւսար կը կոչուի :

Լեզուաբանութիւն . Լեզուներու քննական ուսումը , բանասիրութիւն :

Խաւարման ծիր . Արեւուն առերեւոյթ ճամբան :

Կիզիկոն . Միսիոյ մէջ ծովային քաղաք , ուր Լուկուլոս նշանաւոր յաղթութիւն մը տարաւ Միհրդատի վրայ (75 Ն. Ք.) :

Կունաֆա . Գիւղ մը՝ հարաւային Միջագետքի մէջ Եփրատի մօտ :

Հաւուսուոն . Շէնքեր կամ տուններ , առեւտրական նպատակով շինուած , գաղթավայրերու մէջ :

Հեռանկար . Նկարչութեան այն կանոնը՝ որուն համա-

ձայն պէտք է առարկաներ նկարել իրենց հեռաւո-
րութեան եւ դիրքին համեմատ :
Հերակլեան կոթողներ . Ճիւղալթարի նեղուցը :
Հերոդոտոս . Ծնաւ Ալեկարնաս (484-400 Ն. Ք.) Յոյն
պատմագիր մը , « Հայր Յունական Պատմութեան » ,
գրեց գլխաւորաբար Մարական պատերազմներուն
վրայ : Իր պատմութիւնը կը բաղկանայ 9 գիրքերէ
որոնք 9 մուսաներուն անունները կը կրեն :
Հնախօսութիւն . Դիտուլիւնը՝ որ կը խօսի մարդոց հին
յիշատակարաններուն եւ գործոց վրայ :
Հովերոս . Յոյն նշանաւոր բանաստեղծ մը . յայտնի է
թէ՝ Յանիական ո՛ր քաղաքին մէջ ծնած է : Իր
երկու հիանալի դիւցազներգութիւններն են Իլիա-
կան եւ Ոդիսական : Կուրացաւ ծերութեան մէջ և
քաղաքէ քաղաք շրջելով իր քերթուածները կ'ար-
տասանէր և այս կերպով իր հացը կը ճարէր :
Մոյուրակային դրութիւն . Արեւը և երկնային մարմին-
ները (մոլորակները) որոնք անոր շուրջը կը դառ-
նան իրենց արբանեակներով :
Մարմաւ . Տիւրպիւն :
Միլէս . Յունական գաղթականութիւններէն ամէնէն
համբաւաւորը Փոքր-Ասիոյ մէջ : Այս քաղաքը՝
Տիւրոսէն եւ Կարքիդոնէն վերջ՝ հին աշխարհի
ամենամեծ ծովային գորութիւնը եղաւ Զ. դարէն
մինչեւ Դ. դար (Ն. Ք.) :
Նախադրուեմ . Շէնքի մը , ինչպէս տաճարի եււն.
գաւիթը կամ մուտքը :
Նախանջ բիւրու . Տաճանելի այլ յաղթական դարձը՝
զոր կատարեցին Յոյն վարձկան զինուորներ Կու-
նաքսայի ճակատամարտէն վերջ , անցնելով թշնամի
և անձանթ երկիրներէ (400 Ն. Ք.) :

Նիկիա . Բիւթանիոյ քաղաքներէն մին , այժմ Իզմիկ
կը կոչուի :
Շոս . Շատ հին քաղաք մը՝ որ Կիւրոսէ սկսեալ Աքե-
մենեան իշխաններուն ամարանոցը եղաւ :
Ովաւիս . Ջրարբի և դալարու վայր անապատներու մէջ :
Ումիդ (Ահուրա-Մազդա = Ամենագէտ տէր) , հին
Պարսիկ կրօնքին մէջ լուսոյ սկզբունքը , այս անու-
նին տակ անձնաւորուած :
Պանքեոն . Ամենագից մեհեան :
Պապիրոս . Բոյս մը՝ որմէ Եգիպտացիք նիւթ մը կը
պատրաստէին և կը գործածէին իրրեւ թուղթ :
Պերսեպոլիս . Պարսիկ հին քաղաք մը Բասարկատայի
մօտ . հոն կը տեւնուին Դարեհի և անոր որդւոյն՝
Բսերքսէսի շինել տուած պալատներուն և շիրիմ-
ներուն մնացորդները :
Պիլուսիոն . Հին Եգիպտոսի նաւահանգիստը Նեղոսի
արեւելեան բերանին վրայ : Այս քաղաքը՝ որ Արա-
բիոյ և Սուրիոյ կողմը սահմանագլուխին վրայ հաս-
տատուած էր , Եգիպտոսի բանալին էր :
Պերկամա . Պերկամայի իշխանութեան մայրաքաղաքը .
նշանաւոր էր իր շինած մագաղաթը , ինչպէս նաեւ
իր գրատունը որ կը մրցէր Աղեքսանդրիոյ գրատու-
նին հետ :
Պնակիս . Բարակ տախտակ , քար , ևայլն վրան բան
գրելու :
Սանսքիդ (=կատարեալ) , Պրահմինական Հնդկաս-
տանի կրօնական և գրական լեզուն , կը վերաբերի
Հնդեւրոպական լեզուներու ընտանիքին :
Սասապութիւն . Մին մարդերէն կամ գաւառներէն
որոնց բաժնեց Դարեհ իր ընդարձակ կայսրութիւնը :
Կառավարիչը կը կոչուէր Սատրապ (մարզպան) :

Սփիւնքն . Հսկայ արձան մը որ կը ներկայացնէ մարդու
(ընդհանրապէս կնոջ) գլուխով առիւծ մը՝ որ կկզած
նստած է : Կիզէի բուրգերուն մօտ կեցած Մեծ
Սփինքսին բարձրութիւնն է 20 մէթր :

Վեցաները . Արիական Հնդիկներուն նուիրական գիր-
քերը , Սանաքրիդ լեզուով գրուած :

Տելլա . Եգիպտոսի եռանկունաձև մասը՝ որ կը տա-
րածուի Նեղոսի երկու ճիւղերուն միջև , այսպէս
կոչուած է Յունական Δ գրին նմանող իր ձևին
պատճառով :

Յեղաբանութիւն . Գիտութիւնը՝ որ կը խօսի մարդկային
զանազան ցեղերու եւ անոնց տիպարներուն վրայ :

Քսենոփոն . Յոյն պատմագիր մը . գրած է Կիւրոսի
վրայ գիրք մը . ընկերացաւ կրտսեր Կիւրոսի արշա-
ւանքին . յետոյ իր ընկերներուն հետ դարձաւ իր
երկիրը , կատարելով պատմութեանց մէջ պատուա-
ւորապէս յիշատակուած Նահանջ թիւրուն :

	Երես
Ճառաջարան	է
Ներածութիւն	11
Պատկեր մարդկային ցեղերու	15
Եզիպտացիք. — Նախագիտելիք	16
Եզիպտական պատմութեան երեք շրջանները	20
Եզիպտական կրօնքը	28
Եզիպտական քաղաքակրթութիւն	33
Տիգրիս.Միւրասի հովիտը. — Նախագիտելիք	40
Ա. Գաղղէացիք	41
Բ. Ասորեստանցիք	46
Ասորեստանցւոց քաղաքակրթութիւնը	49
Գ. Բաբելոնեան վերջին պետութիւն	57
Փիւնիկցիք	62
Փիւնիկեան գաղթականութիւններ	67
Արիականք	70
Ա. Մարք	71
Բ. Պարսիկք. — Գլխոս	73
Կամբիւս	77
Դարեհ	79
Պարսկական քաղաքակրթութիւն	84
Գ. Պարթեք	90
Դ. Հնդիկք	93
Հնդկական քաղաքակրթութիւն	94
Մոնկոլեան ցեղ. — Ձինք	101
Ձինական քաղաքակրթութիւն	103
Փոքր.Ասիոյ բերակղզիք	108
Կրեսոս	109
Ընդհանուր տեսութիւն արեւելեան հին պետութեանց վրայ	112
Խմբագրութեան նիւթեր	113
Ժամանակագրական ամփոփում	114
Համաժամանակեայ կարեւոր դէպքեր	115
Բառարան	121

77

2013

